

शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष ११ वे | अंक १ | जुलै २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

*** विनम्र अभिवादन ***

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

स्वामी विवेकानंद

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२२ (२)

जुलै २०२२
शके - १९४४

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* सल्लागार मंडळ *
शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितिन उपासनी

* संपादक *
डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *
श्री. माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *
विजय दोडे
मूल्यमापन अधिकारी (प्र.)
राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *
प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु. २५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* संस्कार व वर्तन	प्रमोद पाटील	५
* स्वातंत्र्य : वैज्ञानिकांचे योगदान	सतीश सराफ	८
* महिलांचे विविध क्षेत्रांतील योगदान	आबा अहिरे	१२
* मुलांचा स्क्रीन टाईम वाढतोय	नीळकंठ गाडे	१५
* ओळख पोक्सो कायद्याची	प्रतिभा गांगर्डे	१८
* नवविचार प्रवर्तक : अण्णा भाऊ साठे	प्रा. वैजनाथ सुरनर	२१
* योगदर्शन	सुलक्षणा भरण्डे	२४
* विद्यार्थी : गुणवत्तावाढ उपक्रम	विनोद वाघ	२७
* ओळख स्वतःची, दिशा करिअरची	स्नेहा चव्हाण	३०
* भारतीय ज्ञान परंपरा	दिनानाथ पाटील	३२
* पर्यावरण आणि मानव	डॉ. श्रीकांत पारखी	३७
* अल्पवयीन मुलांचे अपघात	अरविंद अपाले	३९
* वक्तृत्वाचा महामेरू : डेमॉस्थेनीस	अविनाश हळबे	४२
* कार्यमग्नता : आनंदाचा झरा	माधव डाके	४५
* एक बी उद्यासाठी : सीडबँक	अनिता खडके	४७
* Importance of Aptitude Test	किरण बावा	४९

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

माध्यमिक शालांत आणि उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र परीक्षेचा निकाल नुकताच जाहीर झाला. जे विद्यार्थी या परीक्षांत यशस्वी झाले त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन! त्यांच्या पुढील शैक्षणिक वाटचालीस खूप खूप शुभेच्छा! मात्र जे विद्यार्थी अपेक्षित यश मिळवू शकले नाहीत त्यांनी निराश न होता पुन्हा उभारी धरून अभ्यासास लागावे. अपयश ही यशाची पायरी असते. ती पायरी चढून यशस्वी होण्यातच जीवनाची सार्थकता असते. म्हणून खचून न जाता पुन्हा यशाची वाट धरावी.

जूनमध्ये मान्सूनचे आगमन होते आणि जुलैमध्ये पाऊस चांगलाच स्थिरावतो. वसुंधरा तृप्त होते आणि नदीनाले दुथडी भरून वाहू लागतात. सृष्टी नव्या नवलाईने नटते. कृषीवलांचा ऊर भरून येतो. त्यांना सर्जनाची स्वप्ने पडू लागतात. हा सृष्टीच्या फुलण्याचा आणि बहरण्याचा काळ असतो. तिला प्रसवाचे वेध लागतात. इकडे शालेय जीवनातही विद्यार्थी, शिक्षक मनाने स्थिरावतात. विद्यार्थी अध्ययन अनुभवात रममाण होतात तर शिक्षक अध्यापनात नवनवे प्रयोग करत शिक्षण आनंददायी करतात. मग शिकणे आणि शिकवणे हा आनंदसोहळाच होतो. या आनंदसोहळ्यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षक यांनी वर्षभराच्या अभ्यासाचे नियोजन करायला हवे. त्याची अंमलबजावणी केल्यास विद्यार्थी कृतिप्रवण राहतील. हेच विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

जुलै महिन्याच्या या अंकात नेहमीप्रमाणेच शिक्षकांची ऊर्जा वाढवणाऱ्या प्रेरणादायी लेखांचा समावेश केला आहे. शिक्षकांना हे लेख नक्कीच उपयुक्त व मार्गदर्शक वाटतील. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री, हरितक्रांतीचे जनक वसंतराव नाईक यांची जयंती १ जुलै रोजी आहे. तर 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच' अशी सिंहगर्जना करणारे नरकेसरी लोकमान्य टिळक यांची जयंती २३ जुलै रोजी आहे. या दोनही नेत्यांना आदरपूर्वक वंदन! तसेच 'ऊठा, जागे व्हा आणि आपले ध्येय प्राप्त होईपर्यंत प्रयत्न करत रहा.' असा युवकांना संदेश देणारे थोर तत्त्वज्ञ स्वामी विवेकानंद यांचा ४ जुलै हा स्मृतिदिन आहे. त्यानिमित्त या तेजस्वी भारतपुत्राला त्रिवार वंदन!

१३ जुलै रोजी गुरुपौर्णिमा आहे. या पौर्णिमेला आषाढ पौर्णिमा किंवा व्यासपौर्णिमा असेही म्हणतात. व्यासांनी 'महाभारत' लिहिले. भारतीय संस्कृती गुरुंचा आदर करते. गुरुंपुढे नतमस्तक होण्यात शिष्याला कृतार्थता वाटते. गुरुपौर्णिमेच्या दिवशी गुरुंना वंदन करून त्यांचे आशीर्वाद घेतले जातात. भारतीय समाजात अनेक गुरुशिष्यांच्या जोड्या प्रसिद्ध आहेत. देशविदेशातील अशा गुरुशिष्यांच्या जोड्यांच्या माहितीचे संकलन करण्याचा एक उपक्रम विद्यार्थ्यांना देता येईल. उदाहरणार्थ, श्रीकृष्ण-सांदीपनी, विवेकानंद-रामकृष्ण परमहंस, म.गांधी-गोपाळकृष्ण गोखले, प्लेटो-सॉक्रेटिस इत्यादी.

सर्व विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, मुख्याध्यापक आणि शिक्षकेतर सेवक यांना या शैक्षणिक वर्षासाठी आणि त्यांच्या संकल्प व संकल्पपूर्तीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

संस्कार व वर्तन

प्रमोद पाटील, पालघर : ९०४९०५२५५५

वर्तन म्हणजे वर्तणूक. एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन हे त्याच्यावर होणाऱ्या संस्कारांवर, परिस्थितीवर अवलंबून असते. विद्यार्थी दशेतही बराच वेळ हा समाजामध्ये घालविला जातो. समाजाच्या वर्तणुकीचा व्यक्तीवरील संस्कारामध्ये आणि पर्यायाने वर्तनावर फार मोठा प्रभाव असतो. वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या काही घटकांचा परिचय या लेखात आहे. तसेच एका खेळाडूच्या वर्तनातून संस्कार म्हणजे काय आणि त्याचा वर्तनावर काय परिणाम होतो तेही या लेखात पाहूया.

विद्यार्थ्यांच्या अवतीभवती घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेचा विद्यार्थ्यांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. अर्थातच समाज वर्तनाचा विद्यार्थ्यांवर खोलवर असा परिणाम आपल्याला दिसून येतो. यासाठी प्रथम आपल्याला वर्तन म्हणजे काय हे समजून घेणे आवश्यक वाटते. खरंतर, वर्तन ही संकल्पना मानसशास्त्रामधून समाजशास्त्रामध्ये आली आहे. वर्तन म्हणजेच माणसाची वर्तणूक. एखाद्या प्रसंगी माणूस जी क्रिया किंवा कृती करतो अर्थातच वर्तणूक करतो त्यालाच आपण त्याचे वर्तन असे म्हणतो. तर भावनिक प्रतिक्रिया जसे हसणे-रडणे हा देखील वर्तनाचा एक भाग म्हणता येईल.

मानसशास्त्रात, वर्तन म्हणजे काय? तर वर्तन म्हणजे वर्तणूक किंवा वागणूक. ही एक सामान्य संज्ञा आहे. जी क्रिया, क्रियाकलाप, प्रतिक्रिया, हालचाली, प्रक्रिया, ऑपरेशन्स इत्यादींचा समावेश करते. थोडक्यात, वर्तन म्हणजे आपल्या शरीराची कोणतीही मोजण्यायोग्य प्रतिक्रिया असे म्हणता येईल. मानसशास्त्रात, कोणत्याही उत्तेजनमुळे उद्भवलेल्या जीवाच्या सादास प्रतिसाद करण्याची प्रथा आहे. सहसा सर्व हालचाली आणि क्रिया काही आवेग, धक्क्यांच्या प्रतिसादात उद्भवतात, ज्याला आपण त्या कृतीचे कारण म्हणतो. वर्तन हे एखाद्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या साक्षात्काराचा एक प्रकार आहे. वर्तणूक हा जीवावर अस्तित्वाच्या

बाह्य परिस्थितीच्या क्रियेमुळे होणाऱ्या प्रतिक्रियांचे एक जटिल आहे; हे सजीव आणि निर्जीव निसर्गाच्या वस्तूंच्या संबंधात, वैयक्तिक व्यक्ती किंवा समाजाशी संबंधित कृतींचा एक संच आहे. वर्तन हे मानसिक क्रियाकलापांचे बाह्य प्रकटीकरण म्हणून समजले जाते. क्रियाकलाप ही संकल्पना वर्तन संकल्पनेपेक्षा खूप व्यापक आहे आणि त्यात एक अविभाज्य भाग म्हणून समाविष्ट केले आहे. या संदर्भात, वागणूक चेतनेशी अंतर्गत, व्यक्तिपुरक अनुभवी प्रक्रियेचा संच म्हणून विरोधाभासी आहे. अन्यथा, वर्तनाचे तथ्य आणि चेतनेचे तथ्य त्यांच्या ओळखीच्या पद्धतीनुसार घटस्फोटित होतात. वर्तणूक बाह्य जगात होते आणि बाह्य निरीक्षणाद्वारे शोधली जाते, तर चेतनाची प्रक्रिया विषयाच्या आतील जगात पुढे जाते आणि आत्म-निरीक्षणाद्वारे शोधली जाते. त्यामुळे वर्तन हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा समजला जातो.

मुलांना सर्वच गोष्टी आपण घरी शिकवू शकत नाही. त्यासाठी समाजाला शिक्षण देण्याच्या प्रमुख उद्देशाने शाळा या औपचारिक संस्थेची निर्मिती झाली आहे. विशिष्ट वयोगटातील मुलांना शिक्षण देऊन त्यांच्या जाणिवांचा विकास करणे हे शाळांचे प्रमुख काम आहे. शाळा ही समाजाची प्रतिकृती म्हणून ओळखली जाते. कारण समाजातील लोक आपले ध्येय व उद्दिष्टे निश्चित करून त्यांच्या पूर्ततेसाठी

शाळेच्या माध्यमातून त्यांचा प्रयत्न असतो. एखादे मूल जितके शाळेत शिकते तितकेच ते आपल्या घरी किंबहुना त्यापेक्षा अधिक ते मूल आपल्या समाजामध्ये शिकत असते. कारण विद्यार्थी शाळेमध्ये फक्त पाच ते सहा तास असतो. त्याचा अधिकाधिक वेळ हा शाळेच्या बाहेर म्हणजेच समाजामध्ये व्यतीत होत असतो. आपल्या अवतीभवती घडणाऱ्या प्रत्येक घटना तो जवळून पाहत असतो. त्या प्रत्येक घटनेचे उत्तर किंवा ही घटना का घडते हे जरी त्याला कळत नसले तरी त्या घटनेचे बाह्य स्वरूप मात्र त्याच्या मनावर प्रतिबिंबित होत असते. त्यामुळेच समाज वर्तनाचा विद्यार्थ्यांवर फार मोठा परिणाम होत असतो.

एक उदाहरण द्यायचे झाले तर, केनियाचा जगप्रसिद्ध धावपटू अबेल मुताई ऑलिम्पिक स्पर्धेत शेवटच्या फेरीमध्ये धावताना अंतिम रेषेपासून फक्त काही मीटर दूर होता. त्याचे सर्व प्रतिस्पर्धी मागे होते, अबेलने सुवर्णपदक जिंकल्यातच जमा होते. सर्व प्रेक्षक त्याच्या नावाचा जल्लोष करीत होते. तेवढ्यातच तो अंतिम रेषा समजून अंतिम रेषेच्या एक मीटर आधीच थांबला. मागून येणाऱ्या स्पेनच्या इव्हान फर्नांडीसच्या लक्षात आले, की अंतिम चिन्ह न समजल्यामुळे तो अंतिम रेषेच्या आधीच थांबला आहे. त्याने ओरडून अबेलला पुढे जाण्यास सांगितले; पण स्पॅनिश समजत नसल्याने तो हलला नाही. शेवटी इव्हानने त्याला ढकलून अंतिम रेषेपर्यंत पोचविले. त्यामुळे अबेल पहिला व इव्हान दुसरा आला.

तदनंतर पत्रकारांनी इव्हानला विचारले, “तू असे का केलेस? तुला जिंकण्याची संधी असताना तू पहिला क्रमांक का घालवलास?” इव्हानने सांगितले, “माझे स्वप्न आहे की एक दिवस आम्ही अशी मानवजात बनू जी एकमेकांना मदत करेल आणि मी पहिला क्रमांक घालविला नाही.”

रिपोर्टर पुन्हा म्हणाला, “पण तू केनियन स्पर्धेकाला ढकलून पुढे आणलेस?” यावर इव्हान म्हणाला, “तो पहिला आलेलाच होता. ही रेषा त्याचीच होती!”

पण रिपोर्टर पुन्हा म्हणाला, “पण तू सुवर्णपदक जिंकू शकला असतास!” “त्या जिंकण्याला काय अर्थ होता? मला मेडलचा मान मिळाला असता; पण माझी आई काय म्हणाली असती? संस्कार हे पिढी दर पिढी पुढेपुढे जात असतात. मी पुढच्या पिढ्यांना काय दिले असते? दुसऱ्यांच्या दुर्बलतेचा किंवा अज्ञानाचा फायदा न घेता त्यांना मदत करण्याची शिकवण माझ्या आईने मला दिली आहे.” म्हणजेच त्या खेळाडूचे त्या परिस्थितीतील वर्तन हे त्या खेळाडूवर झालेल्या संस्कारांमुळे झालेले आहे, हे आपल्या लक्षात येईल. त्या परिस्थितीत या खेळाडूचे वर्तन अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

आज सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर होताना आपल्याला दिसतो. सोशल मीडियावर आलेल्या बारीक-सारीक गोष्टी ह्या मानवी मनावर परिणाम करत असतात. कोणतीही एखादी गोष्ट प्रमाणापेक्षा अधिक होत असेल किंवा केली जात असेल तर त्याला आपण व्यसन म्हणतो. तशाच पद्धतीने आज अनेक जण सोशल मीडियाच्या व्यसनात अडकले आहेत. आपल्या आरोग्यापेक्षा सोशल मीडिया आता लोकांना अधिक भुरळ घालतो. या सर्व गोष्टींचा विद्यार्थ्यांच्या बालमनावर निश्चितच मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत असतो.

आज विद्यार्थी आणि समाज या दोघांमध्ये प्रचंड दरी आपल्याला अनुभवायला मिळते. ही दरी विचारांची दरी आहे. ही दरी संस्काराची आहे. आजची मुले आपल्या आईवडिलांपेक्षा आपल्या मित्रमैत्रिणींच्या वागण्यावर-बोलण्यावर अधिक भरोसा ठेवतात आणि म्हणूनच आजचा विद्यार्थी आणि समाज या दोघांमध्ये प्रचंड दरी निर्माण होण्याची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

भाषा

समाज आणि विद्यार्थी या दोघांमध्ये दरी निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे भाषा. आपल्या घरामध्ये एक भाषा बोलली जाते तर विद्यार्थी आपले शिक्षण ज्या शाळेत किंवा महाविद्यालयात घेत असतो तेथे दुसरी भाषा असते. त्यामुळे विद्यार्थ्याला शाळेत सहजगत्या व्यक्त होता येत नाही. बऱ्याच गोष्टी त्याला व्यक्त करायच्या असतात पण तो व्यक्त होऊ शकत नाही. आपल्या चालीरीती, आपली संस्कृती या गोष्टींना तो विद्यार्थी मुक्तो. किंबहुना या सर्व गोष्टींपासून तो दूर जातो. त्यामुळे त्यांना आपल्या संस्कृतीपेक्षा पाश्चात्य संस्कृतीचे आकर्षण अधिक वाटते.

विभक्त कुटुंबपद्धती

आज 'हम दो हमारे दो' या विचाराने एकत्र कुटुंब पद्धतीचा लोप होऊन विभक्त कुटुंबपद्धती अगदीच वाऱ्यासारखी फोफावत आहे. मुलांना लहानपणी जे संस्कार सहजगत्या एकत्र कुटुंबपद्धतीमध्ये मिळत होते. हे संस्कार आज आईवडील दोघेही नोकरी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने घराबाहेर असल्याने मुलांना सहज उपलब्ध होणे अशक्य झाले आहे. घरामध्ये आई आणि वडील आपल्या कामामध्ये मग्न असल्याने मुलांशी त्यांचा संवाद व्हायला पाहिजे तितक्या प्रमाणात होत नाही. मुलांना मैदानी खेळ खेळायला मैदाने नाहीत. त्यामुळे बहुसंख्य मुले ही आज एकलकोंडी बनत आहेत. या सर्व गोष्टींचा त्यांच्या वर्तनावर खूप मोठा परिणाम होत आहे.

संपर्क साधने

आज मुलांना सर्व गोष्टी अगदी सहजगत्या मिळत आहेत. एकमेकांबरोबर संपर्क साधण्यासाठी माध्यमे वाढताहेत. आज बहुसंख्य मुलांना सामाजिक गोष्टींमध्ये इंटरनेट वाटत नाही; मुले प्रोफेशनल बनत आहेत. मुलांनी प्रोफेशनल बनायला कुठल्याही प्रकारची

हरकत नाही; मात्र ज्या समाजामध्ये आपण जन्माला आलो आहोत, त्या समाजाचे आपण काही देणे लागतो हे विसरता कामा नये. किंबहुना निःस्वार्थीपणाची भावना त्यांच्या मनात उत्पन्न व्हायला हवी. दुर्दैवाने असे होत नाही.

स्थलांतर

ज्या भूमीत आपण जन्माला आलो आहोत त्या भूमीशी आपले एक वेगळे नाते असते; मात्र शिक्षण किंवा नोकरीच्या निमित्ताने जेव्हा स्थलांतर होते तेव्हा दुसऱ्या ठिकाणी स्थिरस्थावर होताना इतका स्नेह राहत नाही. तेथील प्रत्येक गोष्ट सहजगत्या स्वीकारायला मन तयार होत नाही. कालांतराने अप्रत्यक्षरीत्या माणूस आपली संस्कृती विसरत जातो आणि केवळ भौतिक सुखासाठी तो जगत असतो. साहजिकच या सर्व गोष्टींचा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर परिणाम होत असतो. म्हणूनच स्थलांतर हा मुद्दा सुद्धा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर परिणाम घडवून आणतो.

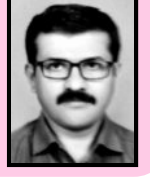
आजच्या पिढीने जात-धर्म याची बंधने बऱ्यापैकी झुगारून दिली आहेत. विविध जाती-धर्मांबरोबरच समोरची व्यक्ती किती श्रीमंत-गरीब आहे हे पाहिले जात नाही. केवळ समविचारी व्यक्तीबरोबर आपले स्नेह वृद्धिंगत केले जात आहेत. निश्चितच हे एक विधायक पाऊल आहे असे म्हणावे लागेल. साकल्याने विचार करता समाज विचारांचा-वर्तनाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर खोलवर असा परिणाम होत असतो. शेवटी हे सांगावे लागेल 'सर्व्हायवल ऑफ फिटिस्ट' म्हणजे जो सक्षम असेल तो टिकेल, जो सक्षम नसेल तो नष्ट होईल, हा निसर्गाचा नियम आहे. तो कठोरपणे पाळला जातो.

 लेखक अभिनव विद्यालय,
विराथन बु. ता. पालघर येथे अध्यापक
आहेत.

Email : pramod.muktai@gmail.com

स्वातंत्र्य : वैज्ञानिकांचे योगदान

सतीश सराफ, बारामती : ९४२३७६१६७९

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना स्वातंत्र्य सैनिक, आझाद हिंद फौज, चलेजाव चळवळ, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सरदार वल्लभभाई पटेल अशांसारखे नेते, साहित्यिक यांचे योगदान प्रकर्षाने डोळ्यासमोर येते. तळागाळातील माणसांनीही त्यांना दिलेली साथ व वेळप्रसंगी बलिदान हे देखील स्मरते. याचबरोबरीने त्या काळातील वैज्ञानिकांनी दिलेले योगदान महत्त्वाचे ठरते. अशा काही वैज्ञानिकांची ओळख करून देणारा हा लेख.

क्रांतिकारक, समाजसुधारक, साहित्यिक, वकील, डॉक्टर्स, आझाद हिंद फौजेचे जवान ह्यांनी स्वातंत्र्याची मशाल तेवत ठेवली. कशाचीही तमा न बाळगता ब्रिटिश सत्येविरुद्ध लढा कायम ठेवला. ह्या सर्व प्रयत्नांमुळे आपल्याला पारतंत्र्याचे ओझे झिडकारून टाकता आले, कारण हेच इंग्रज म्हणाले होते, की ब्रिटिश साम्राज्याचा सूर्य कधीही मावळणार नाही. पण आता सूर्यपण मावळला आणि हिंदुस्तानचा सूर्योदयसुद्धा झाला. येथील संस्कृती हजारो वर्षांपासून जिवंत आहे आणि सर्वसमावेशक आहे. येथे आयुर्वेद, रसायन, धातुशास्त्र, शैल्यशास्त्र, वैदिक गणित, अंतराळशास्त्र ह्याचा अभ्यास युगानुयुगे चालत आलेला आहे.

सर्व देशभक्तांप्रमाणेच आपल्या वैज्ञानिकांचा पण, स्वातंत्र्याच्या चळवळीत मोलाचा वाटा आहे. त्यांना विसरून कसे बरे चालेल? अशा थोर वैज्ञानिकांना आपण स्वातंत्र्याचे लढवय्ये म्हणून कधी मान्यता देणार? खरंय, आजपर्यंत फक्त विज्ञान दिनानिमित्तच ह्यांचे स्मरण होते. अशी भावना होती, की भारतीय लोक अतिशय निर्बुद्ध, अशिक्षित, गरीब आणि आपल्या रूढी परंपरांमध्ये मग्न असणारे आहेत. ह्यांना का बरे, मान, सन्मान द्यायचा? ते ठासून सांगत, तुम्ही कधीही सुधारणार नाही, आम्हीच त्यासाठी

लायक आहोत. सर्वच स्तरातून ह्याचा प्रतिकार होऊ लागला. मंगल पांडे, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, इत्यादींचा उठाव होता स्वातंत्र्यासाठीचा. त्यास सुरुवात झाली ती वैज्ञानिक, विचारवंत, साहित्यिक, संशोधक, तत्त्वज्ञ यांपासून. अशा या थोर विभूतींचा थोडक्यात परिचय करून घेणे आवश्यक ठरते.

श्री. महेंद्रलाल सरकार

विज्ञान ही फक्त इंग्रजांचीच मक्तेदारी नाही तर भारतीय लोकसुद्धा विज्ञानात प्रगती करू शकतात असे ठासून सांगणारे, एवढेच नाही तर ते आपल्या कृतीद्वारे दर्शविणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे श्री. महेंद्रलाल सरकार. ते विज्ञान शाखेत बरीच प्रगती करू लागले आणि त्यांनी वैदकीय पदवी सन १८६३ मध्ये मिळवली. भारतीयांचे विज्ञान शाखेकडे होणारे दुर्लक्ष त्यांना अस्वस्थ करीत असे. शस्त्र, अस्त्र किंवा अण्वस्त्र हे भारतीयांना माहिती नाही असे नाही तर ते पूर्वी युद्धात वापरले गेले होते असा उल्लेख आढळतो. ह्याची प्रेरणा घेऊन स्वबळावर 'इंडियन इन्स्टिट्यूट फोर द कल्टिवेशन ऑफ सायन्स' (भारतीय विज्ञान संस्था) संस्थेची स्थापना श्री सरकार यांनी २९ जुलै, १८७६ रोजी केली. ह्या संस्थेचे मूळ उद्दिष्ट अनुसंधान करणे होते. भारतात शास्त्रज्ञांची घडविण्याचा हा

विचार घेऊन, खूप संघर्ष करून संस्थेची स्थापना केली गेली. असा आमूलाग्र बदल विज्ञान क्षेत्रासाठी क्रांतिकारक होता. ह्याच संस्थेतून पुढे भारताला प्रतिभावान शास्त्रज्ञ गवसले. प्रामुख्याने त्यात सर सी. व्ही. रमण, मेघनाथ सहा, के. एस. कृष्णन हे त्यातील काही.

सर श्री. जगदीशचंद्र बोस

बंगाल प्रांत त्याकाळात राष्ट्रभक्तीसाठी अग्रेसर होता, तर मग विज्ञानात तो मागे कसा राहणार? येथील एक देदीप्यमान तारा सर जगदीशचंद्र बोस या नावाने उदयास येत होता. पुढे भारताची पताका आपल्या कर्तृत्वाने सात समुद्रपार फडकविणारा होणार होता. जगदीशचंद्र बोस एक थोर वैज्ञानिक. जगदीशचंद्र बोस यांना हे कळून चुकले होते, की आपल्या देशाचे पुनरुत्थान शिक्षण आणि विज्ञान यांच्या अभ्यासाच्या बळावर होऊ शकते. वैज्ञानिक घडवण्याकरिता चिकित्सक वृत्ती, सचोटी, राष्ट्रप्रेम हे निर्माण करावे लागेल. श्री जगदीशचंद्र बोस यांचा जन्म सन ३० नोव्हेंबर, १८५८ साली बंगाल प्रांतात झाला. कुशाग्र बुद्धिमत्ता लाभलेल्या या संशोधकाने हिंदुस्थानात नवउन्मेष जागृत केला. या कारणाने साहजिकच इंग्रजांच्या मनात धडकी भरली. एकीकडे क्रांतिकारक, स्वातंत्र्यसैनिक, समाजसुधारक, सामान्य जन तर एकीकडे बुद्धिमत्तेची मक्तेदारी नष्ट होण्याची चिन्हे यारूपाने उदयास येत होती आणि इंग्रजांनी ह्याचा धसका घेतला. जर भारतीयांना काही ध्येयांपासून दूर ठेवले तर आपण राज्य करू शकतो हे त्यांनी जाणले, त्याकरिता शिक्षण मातृभाषेच्या ऐवजी इंग्रजीतून देण्याचे ठरवले. यामुळे निश्चितच भारतीयांची त्यांच्या संस्कृतीशी जोडलेली नाळ तोडली जाईल. संस्कृत, संस्कृती आणि सनातन धर्मापासून ते दूर जातील आणि आपण राज्य

करू हे एकमेव लक्ष्य ठरवले. एवढेच नव्हे तर भारतीय शिक्षकांची प्राथमिक शिक्षक म्हणूनच नियुक्ती करायची तरतूद केली. उच्च शिक्षण शिकवणे फक्त इंग्रज प्राध्यापकांना लागू होते कारण, जर भारतीयांना तसे करू दिले तर आपणच गुलाम होऊ अशी भीती इंग्रजांना वाटत होती. भारतात परतल्यानंतर बोस कोलकत्ताच्या प्रेसिडेन्सी महाविद्यालयात रुजू झाले आणि पहिले भारतीय प्राध्यापक होण्याचा मान मिळवला. हे इतके साधे सोपे नव्हते. इंग्रजांना खुपणारे होते, आपल्या पंगतीत येतो की काय, अशी भावना उफाळू लागली त्यामुळे सहजच त्यांना कमी लेखणे आणि बोस यांचा पगार इंग्रज प्राध्यापकांपेक्षा एक त्रितियांश करणे, जेणेकरून हे पद रिकामे होईल ह्या उद्देशाने प्रयास केले. येथे दुजाभाव, आकस, असे वर्तन बोस ह्यांना मान्य नव्हते. ह्या कृतीचा निषेध करत त्यांनी पगार घेण्यास आदरपूर्वक नकार दिला. असे सलग तीन वर्षे बिनपगारी राहून ज्ञान देण्याचे कार्य, आपल्या संस्कृतीला शोभेल असे वर्तन निःस्पृहपणे केले. हा एक सर्वात मोठा प्रयोग होता. अन्यायाविरुद्ध पहिला लढा होता. जो महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाच्या अगोदर सफल झाला, फक्त तो सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचला नाही. आज आपण आपल्या स्वातंत्र्याच्या ७५व्या वर्षात पदार्पण केले आहे आणि अमृत महोत्सव साजरा करतो आहोत तेव्हा हे लक्षात घेणे अगत्याचे ठरते. असाच एक किस्सा आठवला. बोस यांनी प्रथम असे सिद्ध केले, की विना तार संदेशवहन होऊ शकते. हे एक विलक्षण होते, यावर कोणाचाही विश्वास बसेना. भारतीय माणूस असे काही करू शकतो! अशक्य कोटीचे, मग सर्व पणास लावून हा प्रयोग अयशस्वी कसा होईल त्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

बोस यांनी प्रयोग दाखवण्यासाठी एक सभा आयोजित केली. त्यामध्ये प्राध्यापक व नामांकित व्यक्ती हजर होत्या. प्रयोग अत्यंत यशस्वी झाला. सर्वांना आश्चर्याचा धक्का बसला. बोस यांची कीर्ती सर्वत्र पसरली. जनमानसात चर्चा होऊ लागली. त्यांची प्रयोग नोंदवही चोरीला गेली. हा घटनाक्रम साधारण सन १८९५ चा. बोस यांना जगभरातून बोलावणे येऊ लागले आणि जगप्रसिद्ध संस्था म्हणजे 'रॉयल सोसायटी ऑफ लंडन' येथे प्रयोग दाखवण्यासाठी बोलावले गेले. अत्यंत नम्रतेने बोस ह्यांनी ते स्वीकारले. प्रयोगाच्या दिवशी सभागृहात सारेच उपस्थित, सर्वत्र एकच चर्चा विना तार संदेशवहन कसे?

या सभेला लंडनमधील प्रतिष्ठित लोक, संशोधक विचारवंत, हजर होते आणि अति महत्त्वाचे म्हणजे यात खुद्द मार्कोनीसुद्धा उपस्थित होते. पुढे अशाच प्रयोगाचे जनक म्हणून मार्कोनी यांना प्रसिद्धी मिळाली. काय हा विलक्षण योगायोग? विनातारीचे उपकरण तयार करीत असताना अनेक साधनांची निर्मिती बोस यांनी केली, त्यांनी जर पेटंट आपल्या नावे केली असती तर ते फार पैसा कमावू शकले असते; पण अगदी निरलसपणे मानवतेचे कल्याण होण्यासाठीचे उपकरण म्हणून प्रयोग व साधने खुली करून दिली. क्रेस्कॉग्राफची निर्मिती, वनस्पतीनासुद्धा मनुष्याप्रमाणे भावना असतात हा यशस्वी प्रयोग तोही परकीय भूमीत हे सर्व अभूतपूर्व झाले. तरीसुद्धा त्यांना कधीही अहंकाराचा लवलेश स्पर्श करू शकला नाही, ही एक युवकांसाठी प्रेरणा होती. मार्गदर्शन होते. भारताने वैज्ञानिक जगतात खंबीर पाउल टाकण्याचे धाडस ठरले. असे प्रयत्न फक्त स्वातंत्र्याकरिता लागले असते; पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारी घेण्याकरिता,

अद्ययावत राहण्याकरिता हा एकप्रकारचा इंग्रज सत्तेविरुद्ध लढाच होता. फक्त धीम्यागतीचा होता.

डॉ. श्री. प्रफुल्लचंद्र रे

आज मागे वळून पाहताना असे वाटते की पुढचे सुकर झाले असेल; पण हे ही लक्षात घेतले पाहिजे की आपला देश महाकाय आहे. ह्यात अनेक अडथळे आहेत. उद्योगासाठी संशोधन व उद्योजक दोन्हीची आवश्यकता असते आणि ती भरून काढण्याचे काम महान अशा रसायन शास्त्रज्ञाने केले. बंगाल केमिकल्स, भारतातील पहिला औषध निर्मिती उद्योग, भारतीय रसायनशास्त्र पत्रिका, असे अनेक उपक्रम राबवून जागतिक स्तरावर भारतीय संशोधन पोहोचवण्याचे कार्य रे यांनी केले. श्री. प्रफुल्लचंद्र रे यांचा जन्म ०२ ऑगस्ट, १८६१ साली झाला. श्री. रे हे आपले अध्ययन, अध्यापन करण्यात मग्न असत. ते प्रखर राष्ट्रभक्त होते. ते आपल्या कार्यात अतिशय मग्न असत, तरीसुद्धा भारतातील घडामोडींबद्दल चौकस असत, त्यामुळेच त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याकरिता चाललेल्या असहकार चळवळीत पूर्ण वाहून घेतले, श्री. रे म्हणाले, "रसायनशास्त्र आणि विज्ञान थोडा वेळ स्थगित केले तरी चालेल; पण स्वातंत्र्याचा लढा रोखणे आपल्याला चालणार नाही." अशी त्यांची थोरवी होती. ते सजग वैज्ञानिक तर होतेच त्याचबरोबर एक निष्णात हाडाचे शिक्षकपण होते; म्हणूनच त्यांचे शिष्य म्हणजे श्री. सत्येंद्रनाथ बोस, श्री. मेघनाथ सहा, श्री. ज्ञानेन्द्रनाथ मुखर्जी, श्री. ज्ञानचंद्र घोष हे नामवंत विद्यार्थी भारत देशाला लाभले. म्हणूनच श्री प्रफुल्लचंद्र रे यांना आचार्य म्हणत असत, कारण ते विद्वान, विद्यार्थ्यांतील बलस्थाने ओळखणारे प्राध्यापक होते. स्वदेशीचा मंत्र देणारे उद्योजक, वैज्ञानिक, राष्ट्रभक्त

होते. त्यांना माहीत होते, की भारतीयांचे उत्थान फक्त भारतीयच करू शकतात, इतर कोणी नाही आणि इंग्रज तर मुळीच नाही. ते फक्त आपले शोषण करतील, आपले ज्ञान वापरतील आणि आपल्याला खितपत ठेवतील. अशा या थोर वैज्ञानिकाची ज्योत भारत स्वतंत्र होण्याअगोदर अवघ्या तीन वर्षांपूर्वी म्हणजेच १४ जून, १९४४ साली मालवली.

सर श्री. चंद्रशेखर वेंकटरमण

श्री. व्यंकटरमण यांच्याबद्दल आपण सर्वच शिक्षक अभिमान बाळगून आहोत, त्यांचे कार्य अभूतपूर्व आहे आणि ते आपल्याला ज्ञातच आहे. पण मी याठिकाणी तत्कालीन ब्रिटिश राज्यात आत्मनिर्भर, स्वाभिमानी आणि भारतीय बुद्धिमत्तेची साक्ष देणारे वैज्ञानिक, देशभक्त म्हणून बघतो. त्यांचे एका दीक्षांत समारंभातील भाषण फार प्रभावी, देशभक्तीचे स्फुल्लिंग निर्माण करणारे आहे ह्याचा अनुभव मी स्वतः घेतला आहे. आमच्या शाळेत इयत्ता १० वी आणि १२ वी च्या विद्यार्थ्यांना निरोप देण्याचा समारंभ होता. मी शाळेत नुकताच रुजू झालो होतो आणि नेमकी माझी मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी आली. शाळा इंग्रजी माध्यमाची असल्यामुळे निश्चितच इंग्रजीत बोलणे अपरिहार्य होते. अशा वेळेस मला सर सी.व्ही. रमण यांचे विद्यार्थ्यांसाठी दिलेले भाषण उपलब्ध झाले. त्याला साधारण अर्धे शतक आणि माझ्या संबोधनाला साधारण १८ वर्षे उलटून गेलीत, त्यामुळे त्यातील सारांश मी येथे देत आहे. सर चंद्रशेखर रमण म्हणतात, “विद्यार्थी मित्रांनो, एक लक्षात ठेवा की आपण भारतीय आपल्या देशातच राहून उच्चकोटीचे संशोधन करू शकतो आणि हेही पण लक्षात घेतले पाहिजे की हिंदुस्तानातील बुद्धीप्रामाण्य हे जगमान्य आहेच. आपण स्वतःला कमी लेखू नका, प्रगतीचे

मार्ग बंद करू नका, उठा, जागे व्हा, हा देश, ही भारतभूमी तुम्हाला बोलावीत आहे, ह्याचे भान ठेवा. आपली अस्मिता विज्ञानाने झळाळून निघणार आहे म्हणून कार्य करा. संशोधन करा, मला ते शक्य झाले तुम्हाला पण होईल.” हे खरे आहे, सर रमण यांना ‘इंडियन इस्टीट्यूट फॉर द कल्टिवेशन ऑफ सायन्स’ची फार मोलाची मदत झाली. येथेच त्यांनी रामन परिणामचा शोध लावला आणि संपूर्ण भारतालाच नव्हे तर आशिया खंडाला पहिले नोबेल पारितोषिक मिळवून दिले. ही एक दुर्मीळ बाब आहे आणि अशाच अनेक व्यक्तींमुळे इंग्रजांवर प्रभाव वाढण्यास सुरुवात केली, हे देखील स्वातंत्र्याच्या चळवळीला उपयुक्तच होते आणि यामुळेच इंग्रज धसका घेऊ लागले. इंग्रजांना हे मान्यच नव्हते, की भारतीयांनी आत्मनिर्भर व्हावे जेणेकरून आपल्याला येथून पळून जावे लागेल. खरे आहे, अतिशयोक्ती नाही. मी वर्णिलेल्या सर्व वैज्ञानिकांना निस्सीम देशभक्त, सुजाण नागरिक, भारताभिमानी मानतो. शांततेचे सैनिक म्हणून यांना मानतो कारण त्यांनीसुद्धा एक चळवळ उभी केली ज्यामुळे आज आपण अनेक क्षेत्रांत भरारी घेत आहोत. जसे की अवकाश, अंतराळ, औषध निर्मिती, अस्त्र-शास्त्र निर्मिती, विमान, जहाज, अग्निबाण अशा विविध क्षेत्रांत आत्मनिर्भर होत आहोत.

अशा सर्वच महान वैज्ञानिकांना माझा शत शत प्रणाम!

 लेखक भारत चिल्ड्रेन्स अकॅडमी
आणि कनिष्ठ महाविद्यालय,
वालचंदनगर, ता. इंदापूर येथे अध्यापक
आहेत.

Email : satishrsaraf19june@gmail.com

महिलांचे विविध क्षेत्रांतील योगदान

आबा अहिरे, नाशिक : ९४२३२३३५५३

पारंपरिक स्त्री ते आताची सर्व क्षेत्रांत अत्यंत तेजाने, कार्यकर्तृत्वाने तळपणारी आधुनिक स्त्री या प्रवासाचा लेखाजोखा या लेखात मांडलेला आहे. या बदलांसाठी जबाबदार असणारे समाजसुधारक, सामाजिक चळवळी यांचाही या निमित्ताने लेखात आढावा घेतला आहे.

एका विशिष्ट संस्कृतीने बांधल्या गेलेल्या भारत देशाची काही वैशिष्ट्ये आहेत, काही गुणधर्म आहेत. त्यातीलच एक वैशिष्ट्य म्हणजे 'समाज' की ज्यात सर्व भारतीय एकोप्याने बांधिलकीच्या, प्रेमाच्या नात्याने राहतात. या भारत देशात प्रत्येक गोष्टीस एक विशिष्ट प्रकारची परंपरा आहे. मग ती संस्कृतीच्या बाबतीत असो अथवा भारताच्या विकासाच्या वाटचालीची असो. समाजातील स्त्री अस्तित्वालाही एक परंपरा असल्याचे आपल्या लक्षात येईल. पारंपरिक समाजापासून तर आजच्या प्रगल्भ अशा आधुनिक समाजापर्यंत भारतीय स्त्रीला एक विशिष्ट प्रकारचा दर्जा, विशिष्ट स्थान आणि महत्त्व हे टप्प्याटप्प्याने प्राप्त होत गेलेले आहे. याचे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे तिला तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची, अस्मितेची जाणीव होऊ लागली आहे; परंतु आजची स्त्री ही 'स्त्रीजन्म' म्हणून रडत न बसता स्वतः जिद्दीपणाच्या, हक्काच्या, अधिकारांच्या रणांगणात उतरते.

बदलत्या काळाची पावले ओळखून, विचार, भावना व आचार यात अंतर्बाह्य बदल करण्याची गरज प्रत्येक काळात असते. त्या काळाची ती आधुनिकता असते. स्त्रीत्व हा मुळातच गुणवाचक शब्द आहे. एका हळुवारपणाची तरल भावनांची, प्रेमाची, काळजीची, सेवेची आणि त्यागाची स्त्रीसंकल्पनेत येतात ती नाती म्हणजे माता, पत्नी, कन्या आणि बहीण. या सर्व नात्यांमध्ये एक जबरदस्त उर्मी आणि शक्ती आहे.

जगातील अर्धी मानवी शक्ती ही स्त्री शक्ती आहे. भारतीय संस्कृतीत 'मातृदेवतेची' पूजा केली जाते. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी' या उक्तीप्रमाणे स्त्रियांचे माहात्म्य वर्णन केले जाते. स्त्री ही निसर्गतःच निर्मितीक्षम व सृजनशील असते. स्त्रीला निसर्गाने दिलेली निर्माण शक्ती हे सृष्टीचक्रातील फार मोठे सामर्थ्य आहे. हा स्त्रीत्वाचा गौरव आहे. मग मुक्ती कोणाची व्हायची असेल तर ती न्यूनगंडाच्या भावनेची हवी. यातूनच स्त्रियांना स्वतःच्या अस्तित्वाची, शक्तीची व सामर्थ्याची जाणीव होऊ लागली. 'महिला जागृती' हा मानवी संस्कृतीच्या प्रदीर्घ अशा इतिहासात टर्निंग पॉइंट ठरला. जागृत झालेल्या स्त्री मनामध्ये उठलेला कल्लोळ संमिश्र असा होता. प्रकाशाची वाट दिसल्याने आनंद तर होताच, सोसलेल्या वेदनांचे कढ होते, दुःखाचे सल होते. त्याचबरोबर अंतरात उठणाऱ्या विद्रोहाचे ठोके होते, ही आत्मभानाची नवीन पहाट होती. स्त्रीचा नैसर्गिक आशावाद होता.

साक्षरतेतून स्त्रियांमध्ये स्व-जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य जोतिबांनी केले. स्त्री जीवनाला आकार देणारी एक रचनात्मक शक्ती म्हणून सावित्रीबाईंचा अभिमानाने उल्लेख करता येईल. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात झाली. गांधीजींच्या स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया अल्प सामाजिक व राजकीय उपक्रमातून सहभागी होऊ लागल्या. राजकीय कामात स्त्रियांनी काम करण्यासाठी गांधीजींनी आवाहन करून स्त्रियांचे मानस

नव्याने घडविले. १९७५ च्या महिलावर्षानंतर स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ आणि 'स्त्री मुक्ती' हे परवलीचे शब्द बनले. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' ह्या संदेशाने तिचे आत्मभान जागे झाले. तिला स्वतःच्या अस्तित्वाची व सामर्थ्याची जाणीव होऊ लागली. स्वतःचा माणूस म्हणून असण्याचा विचार तिच्यासमोर आला आणि याच विचारातून जगातील स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण झाली. आजची स्त्री जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत मुक्त संचार करित आहे. शिक्षित स्त्रीचे प्रगल्भ, विकसित, अभिरूचीसंपन्न, कर्तृत्ववान रूप समाजाने स्वीकारले. स्त्रीच्या संवेदना काळाबरोबर विकसित झाल्या. विचारक्षमता आणि भावविश्व तिच्या अनुभवांबरोबर विस्तारले. शिक्षणामुळे, नोकरीमुळे आणि कर्तृत्वामुळे स्त्रियांना आलेल्या आत्मविश्वासाला आत्मभानाची जोड मिळाली. शेती, व्यापार, उद्योगापासून ते राजकारणापर्यंत आणि विविध उत्पादनांपासून ते नवे शोध लावण्यापर्यंत सारे काही ती जबाबदारीने, कार्यक्षमतेने पार पाडू लागली. बचत गटासारख्या प्रभावी माध्यमातून महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होत आहेत. आर्थिक स्वावलंबनामुळे तिचे स्थान हळूहळू बदलत आहे. स्त्री प्रश्नाकडे पाहण्याचा सुरुवातीचा दृष्टिकोन सहानुभूतीचा होता. त्यानंतर त्याकडे मानवी अधिकाराच्या कक्षेतून पाहिले गेले आणि मग स्त्री चळवळीतून स्त्री हक्कांची संकल्पना पुढे आली. परिवर्तन हा समाजाचा नियम आहे. त्यामुळे आज बदलत्या परिस्थितीनुसार स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये परिवर्तन होत आहे. यातूनच सबलीकणाची कल्पना पुढे आली. स्त्रियांची वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील प्रगतीची गरूडझेप ही समाजाला अभिमान वाटावा अशी आहे.

ज्ञानपीठ साहित्य अकादमी आणि भारतरत्नसारखे राष्ट्रीय पातळीवरील सन्माननीय पुरस्कार स्त्रियांना आदरपूर्वक दिले गेले. बुकर आणि मॅगसेसेसारखे आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारही भारतीय स्त्रियांना आदरपूर्वक दिले गेले. स्वकर्तृत्वाने तळपणाऱ्या इंदिरा गांधीसारख्या

तेजशलाकेने भारताचे अनेक वर्षे नेतृत्व केले. हे अविस्मरणीय कर्तृत्व ठरते. किरण बेदी यांचे तिहार तुरुंगातील कार्य हा भारतीय स्त्रीने केलेला चमत्कार म्हणता येईल. बचिंद्र पालने हिमालयाचे एव्हरेस्ट शिखर गाठणे म्हणजे भारतीय स्त्रीने चाकोरीबाह्य क्षेत्रात मिळवलेला राष्ट्रीय विजय ठरतो. इंद्रा नुई यांची पेप्सी कोला कंपनीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारपदी नियुक्ती ही स्त्रीच्या विजयाची पावती आहे. इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेले राजकीय पर्वाचे वर्तुळ राष्ट्रपती पदावरील प्रतिभाताई पाटील यांच्या निवडीने पूर्ण झाले. दक्षिण ध्रुवावर उतरणारी शीतल महाजन, अंतराळ मोहिमेतील भारतीय वंशाच्या सुनिता विल्यम्स आणि कल्पना चावला, लष्कराची मानवंदना स्वीकारणाऱ्या वहिदा जावेद या सर्वांनी स्त्री कर्तृत्वाचे क्षेत्र विस्तारले आहे. ह्याच कर्तबगारीचा धागा पकडत सावरपाडा एक्सप्रेस कविता राऊतची धाव आंतरराष्ट्रीय जगात गाजत आहे.

भारतीय समाजात, समाज व कुटुंब या दोन्ही क्षेत्रांत स्त्रीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात तिला विविध भूमिकांतून वावरावे लागते. ती कुटुंबाशी विविध नात्याने बांधलेली असते. त्यातूनच तिचे कुटुंबातील स्थान ठरत असते; परंतु ही परिस्थिती येण्यासाठी तिला प्राचीन काळापासून संघर्ष करावा लागला आहे; पण त्याही परिस्थितीत काही स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व गाजवले आणि आपल्या कर्तबगारीने समाजात विशिष्ट स्थान प्राप्त केले. भारतीय समाज आणि संस्कृती पुरुषप्रधान होती आणि आहे. त्यामुळे आपल्या हक्काचे स्थान प्राप्त करण्याकरिता स्त्रीने सतत जागरूक राहिले पाहिजे. त्यासाठी शिक्षण घेणे व आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश काळात राबवल्या गेलेल्या धोरणांचा आणि त्यांनी केलेल्या सुधारणांचा स्त्री जीवनावर निश्चितच परिणाम झाला. त्याचाच परिपाक म्हणजे आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत स्त्रियांनी कर्तृत्व गाजवले आहे.

१९७५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून साजरे झाले. १९७५ ते १९८५ या दशकात महिलांचा दर्जा उंचावण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न झाले. आजही ते होत आहेत. स्त्री शोषणाविरुद्ध लढे उभारले गेले, स्त्रियांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधून त्या सोडविण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले गेले. स्त्री सबलीकरणावर भर देण्यात आला. आजची महिला बदलत आहे. स्त्रियांमध्ये घडून आलेला बदल हा बऱ्याच अंशी परिस्थितीने तिच्यावर लादलेला आहे. त्यामुळे आजची सुधारणा भक्कम पायावर उभारलेली आहे, असे म्हणता येणार नाही. त्यासाठी सातत्याने प्रयत्न हवे आहेत. भारतीय स्त्रियांचा आजचा दर्जा पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव, समाजसुधारकांचे व चळवळींचे फलित, स्त्री शिक्षणाचा विस्तार, वाहतुकीच्या साधनांचा प्रसार, औद्योगिकीकरण व नागरीकरण, संयुक्त कुटुंबांचे विघटन, आंतरजातीय विवाह, हुंडा पद्धती, राष्ट्रीय आंदोलन व अनुकूल कायदे यातून दिसून येते.

एक काळ असा होता, की स्त्रीचे कार्यक्षेत्र घराच्या आतच होते. घरात पुरुषांचेच वर्चस्व असे. सर्व निर्णय पतीच घेई. एकदा निर्णय झाल्यावर पत्नीने चकार शब्द काढायचा नाही अशी अवस्था होती. कार्यालयांमध्ये स्त्रिया क्वचितच दिसत. संपूर्ण महाविद्यालयात दोन, चार मुली असत. चारचौघीत चौकात, रस्त्यात, सार्वजनिक ठिकाणी मुली व स्त्रिया मोकळेपणाने बोलताना दिसत नसत. उच्च शिक्षणात तर पुरुषांचीच मक्तेदारी होती. या पार्श्वभूमीवर आजचे दृश्य आश्चर्यचकित करणारे आहे. आजच्या स्त्रीने केलेली स्वतःची प्रगती खरोखरच आश्चर्यचकित करणारी आहे. समाजातील महात्मा जोतिराव फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे यांनी भारतीय स्त्रीला हा आत्मविकासाचा मार्ग दाखवला आणि स्त्री विचार करू लागली. 'चूल आणि मूल' यापेक्षाही वेगवेगळ्या क्षेत्रांत आपण समर्थपणे पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करू शकतो, याची जाणीव तिला झाली. आज सर्व प्रकारच्या

क्षेत्रांमध्ये स्त्रीने उच्च स्थान मिळवले आहे. उलट काही क्षेत्रे तिने पूर्णपणे काबीज केली आहेत. सरकारने आता पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना अधिकार बहाल केले आहेत. स्त्रियांना आता राजकीय क्षेत्रात ३३% आरक्षण दिले आहे. स्त्रिया आपल्या स्वतःचा एखादा उद्योगही सुरू करू शकतात. उद्योग सुरू करून आपला घरसंसारही त्या चांगल्या रीतीने चालवू शकतात. आता स्त्रियांसाठी काही राखीव क्षेत्रेही ठेवण्यात आली आहेत. त्या क्षेत्रांतही स्त्रिया आता चांगलीच प्रगती करत आहेत. जसे विमानांमध्ये प्रवाशांच्या मदतीसाठी व त्यांच्या सोईसुविधांसाठी हवाईसुंद्या असतात. स्त्रियांसाठी काही प्रोफेशनल कोर्सेसही आले आहेत व त्यातही स्त्रियांनी चांगलीच प्रगती केली आहे. ती उत्तम राज्यकर्ती बनते. ती वैद्यकीय क्षेत्रात संशोधनाच्या क्षेत्रातही नेत्रदीपक कामगिरी करते. इतकेच नव्हे, तर ती रणरागिणीही बनू शकते.

स्त्री ही कुटुंबामध्येपण सर्वात महत्त्वाच्या भूमिका बजावते. स्त्री, पत्नी, आई अशा अनेक भूमिका पार पाडते आणि आपल्या कुटुंबाचे पालनपोषण करते. ती घराबाहेर व्यवसायही सांभाळते आणि घरही संभाळते. पूर्वीची स्त्री आणि आताची स्त्री ह्यांत बराच फरक दिसून येतो. शेती उद्योगातही स्त्रिया चांगली भूमिका पार पाडतात. त्या पुरुषांप्रमाणेच शेतीची कामे करू शकतात.

आजच्या स्त्रीची ताकद जबरदस्त वाढली आहे. ती शिक्षण घेते, नोकरी करते; पण अजूनही घराची जबाबदारी मात्र तीच उचलते. शिवाय मुलांचा अभ्यास, त्यांच्या भविष्याची जडणघडण यांचा भारही स्त्रीने स्वतःवरच घेतला आहे. एवढे सगळे पेलण्याची प्रचंड क्षमता आजच्या स्त्रीने कमावली आहे आणि उद्योग व्यवसायातही आपली चमक दाखवून 'हम भी किसीसे कम नहीं' हे सिद्ध केले आहे.

 लेखक मतिप्र समाज ज्ञानता
विद्यालय औंदाणे, ता. बागलाण, जि.
नाशिक येथे अध्यापक आहेत.

E mail : aabaaahire677@gmail.com

मुलांचा स्क्रीन टाईम वाढतोय

नीलकंठ गाडे, बीड : ८८३०७२३८३८

मुलांचे टी.व्ही., टॅब, मोबाईल पाहण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. तेव्हा कारणांपुरती ही डिजिटल उपकरणे वापरून उर्वरित वेळ इतर कामासाठी कारणी लावला पाहिजे. त्यासाठी पालकांनी जागरूक राहून पाल्याला सकारात्मक पर्याय उपलब्ध करून दिले पाहिजेत, हे सांगणारा हा लेख.

गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हणतात. मानवाच्या संशोधक वृत्तीने जग प्रचंड जवळ आल्यामुळे मानवी जीवनाच्या जगण्याचे संपूर्ण निकषच बदलून गेले आहेत हे आता नव्याने सांगायची गरज नाही; परंतु या तंत्रज्ञानाचा फायदा घ्यायचा, की नाही हे सर्वस्वी मानवाच्या हाती असले तरी हल्लीच्या काळात समाजमनावर याचा विघातक परिणाम होताना दिसत आहे. अगदी लहानथोरासहित सर्व जण या छोट्या स्क्रीनला चिकटून बसलेले दिसत असतात. अनेक पालकांना आपल्या मुलांचे टी.व्ही., मोबाईलचे व्यसन कसे सोडवावे याची चिंता लागलेली असते; पण सर्वांची परिस्थिती 'कळतंय पण वळत नाही' अशीच काहीशी होऊन गेली आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानातील टेक्नोसॅव्ही हा शब्द रूढ होत असतानाच आता आणखी एका नव्या शब्दाची भर पडली आहे. तो म्हणजे 'स्क्रीन टाईम'. म्हणजे काय? तर आपण किंवा लहान मुले ज्या ज्या वेळेला टीव्ही, मोबाईल, टॅबसारखे जे काही गॅजेट्स (उपकरणे) असतात, ज्याचा बराच वेळ वापर करत असतो, त्या वेळेला स्क्रीन टाईम असे म्हणतात. हाच स्क्रीन टाईम मुलांच्या हातात वाढत चालला आहे असे निदर्शनास येत आहे. संपूर्ण नवी पिढी या वेगवेगळ्या उपकरणांच्या नादी लागून वास्तव जगाचे भान विसरायला लागली आहे व याचा परिणाम त्यांच्या मानसिक व शारीरिक क्षमता कमी होताना दिसत आहेत. कौटुंबिक नात्यात

अंतर वाढत चाललंय, प्रत्यक्षातलं जग आणि आभासी जग यातला फरक समजेनासा झाला आहे. वास्तवातील मित्र-मैत्रिणीपेक्षा समाज माध्यमातील मैत्री जास्त आवडायला लागली आहे. (व्हाट्सअप, फेसबुक, टेलिग्राम, इंस्टाग्राम इत्यादी.) मुलांना यापासून दूर करण्यासाठी जगभरातील पालक चिंताग्रस्त झालेले आहेत.

मध्यंतरी एक बातमी वाचनात आली होती, की इंग्लंडमध्ये नैसर्गिक शाळेचा प्रयोग सुरू केला आहे. कशासाठी तर आपली मुले मोबाईल, टीव्ही, संगणक आदी तांत्रिक गॅजेटपासून जास्तीत जास्त दूर कशी ठेवता येतील व त्यांची शारीरिक व मानसिक क्षमता कशी वाढेल, यासाठी तेथील पालकांनी हा नवा प्रयोग सुरू केला आहे. आपल्या मुलांना निसर्गाच्या सान्निध्यात ठेवायला सुरुवात केली आहे मुलांची नैसर्गिक वाढ कशी होईल. दूरदर्शन, मोबाईल यांसारख्या आभासी गोष्टींपासून ती जास्तीत जास्त दूर कशी राहतील, या पेक्षाही निसर्ग जिवंतपणाची जाणीव करून देतो हे शिकवण्यासाठी त्यांनी हा अभिनव प्रयोग सुरू केला आहे. कोरोना काळात घरातच अडकून असलेली सर्व मुले या तांत्रिक जगात एकलकोंडी झाली होती. त्यांना यातून बाहेर काढण्यासाठी अशा शाळा सुरू कराव्या लागल्या आहेत. त्यामुळे तेथील मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून आले आहे. वास्तविक हे राष्ट्र

इंग्लंडसारखे जरी असले आणि आपल्यापेक्षा तंत्रज्ञानाने पुढे असले तरी मुलांच्या निसर्गदत्त वाढीला प्राधान्य द्यायला त्यांनी सुरुवात केली आहे, असेच म्हणावे लागेल.

याउलट चित्र आपल्याकडे पाहायला मिळत आहे. गाव-खेड्यात निसर्गाच्या सान्निध्यात असणारी किशोरवयीन मुले ह्या गोष्टीच्या जास्तीत जास्त आहारी गेलेली दिसू लागली आहेत. कारण लॉकडाऊनच्या काळात शाळेच्या ऑनलाईन तासिकेसाठी गरीब पालकांनी मेहनत करून महागडा स्मार्टफोन घेऊन दिला; पण त्यांच्यावर लक्ष न ठेवल्यामुळे मुले भलतीकडेच भरकटून आपला वेळ वाया घालवताना दिसू लागली, ती अयोग्य लिंक हाताळताना दिसत आहेत. यापलीकडे शहरातील पालकवर्ग थोडा सजग असल्यामुळे या समस्या डॉक्टर्स, कौन्सिलरकडे घेऊन जाताना आणि मुलांचे समुपदेशन करून खेळ, वाचन, आवडते छंद याकडे लक्ष वळवण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात; पण मग याचा अर्थ यावर काहीच उपाय नाही का? तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेले टीव्ही, मोबाईल वाईटच आहे का? का मग याचे कुठलेच फायदे नाहीत? असे प्रश्न निर्माण होतात; पण म्हणून आपण हा विचार केला पाहिजे की आपण त्याचा नेमका वापर कसा करतो; यावर त्याचे फायदे-तोटे अवलंबून असतात.

उदाहरणार्थ, टी.व्ही. पाहताना बऱ्याच वेळेस आपल्या आवडीच्या कार्यक्रमांमुळे आपला ताणतणाव हलका होतो. उत्तम दर्जाचे निखळ मनोरंजन व्यक्तीच्या निकोप वाढीसाठी महत्त्वाचे असते. दैनंदिन जीवनातील उदासीनता दूर करून मनाला एक चैतन्य, ताजेपणा व शरीराला उत्साह व कार्यशक्ती मिळवून देण्याचे काम मनोरंजन करते. जगभरातील घडामोडींचे ज्ञान होते. मोबाईलमुळे आपण संपूर्ण जगाशी जोडले जातो. त्यामधून आपण अनेक गोष्टी शिकू शकतो. गाणे, नाचकाम,

रंगकाम, कला, योग, प्राणायाम आरोग्याशी संबंधित गोष्टी, वाचन, लेखन इत्यादी. हल्ली तर आता स्टोरीटेलसारखे पण कार्यक्रम उपलब्ध झाले आहेत. यावर असंख्य पुस्तके डाऊनलोड असतात, ते आपण वाचू पण शकतो आणि ऐकू पण. फायद्याचा विचार केला तर मोबाईल म्हणजे अल्लाउद्दिनचा दिवाच.

नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तशाच याला पण आहेतच. मुले तासन्तास मोबाईल, टी.व्ही.समोर बसल्यामुळे त्यांचा लठ्ठपणा वाढत जातो, डोळ्यांचा नंबर वाढतो, रेटिनावर ताण पडतो. मुले अतिचंचल, हिंसक बनतात. जे स्क्रीनवर पाहतात तेच आपल्या दैनंदिन जीवनात अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्यात डिप्रेशन, हायपरटेन्शन, अशा प्रकारचे आजार निर्माण होत आहेत. अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होत आहे. ज्या वयात इतरांशी संवाद साधून मेंदूची वाढ होते, प्रश्न विचारण्याची जिज्ञासा असते तीच येथे संपते. हे झाले शारीरिक व मानसिक परिणाम.

बऱ्याच वेळा सोशल मीडियामध्ये सायबर गुन्हेगारीसुद्धा वारंवार आढळून येत आहे. उदाहरणार्थ, क्रेडिटकार्ड, एटीएम, यासंबंधीची माहिती ओटीपी, पासवर्ड इत्यादी खासगी माहितीचा वापर करताना नकळत लिक होऊन सायबर भामट्याकडे जाते व बऱ्याच वेळेस पालकांची बँकखाती रिकामी झाल्याचे पहावयास मिळते.

मग यावर उपाय काय? हा स्क्रीन टाईम कसा कमी करता येईल? तर यासाठी पालकांनी आपल्या पाल्याला एक वेळापत्रक ठरवून दिले पाहिजे. दिवसभराचे नियोजन केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, सकाळी उठल्यावर व्यायाम, सूर्यनमस्कार वगैरे करून त्यांचा सकाळचा थोडा अभ्यास, वर्तमानपत्राचे वाचन तसेच चालू घडामोडींवर त्यांच्याशी चर्चा करावी. शाळेव्यतिरिक्तच्या वेळेत त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करून त्यांचा वेळ असा

जाईल, ती बोअर होणार नाहीत, त्यांच्याकडून काय अपेक्षित आहे हे त्याला सांगायला हवे. थोडक्यात त्याला वेगवेगळे उपक्रम करण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे. जसे, की गाणी गाऊन दाखव, डान्स करून दाखव, पेपरच्या वस्तू बनवून दाखव, चित्र काढून दाखव, कले (माती) पासून वस्तू तयार करून दाखव. ती जास्तीतजास्त DIY (Do it yourself) KIDS बनली पाहिजेत. त्यांना आपण समजावून सांगितले पाहिजे, की तुम्हाला तुमच्या वयोगटानुसार काही गोष्टी आता जमायला हव्यात. उदाहरणार्थ, झाड लावून त्याचे संगोपन करणे, पोहायला शिकणे, सायकल शिकणे, सुई दोऱ्यापासून ते स्वयंपाक घरातील सर्व गोष्टींपर्यंत तुम्ही स्वयंपूर्ण झाले पाहिजे. म्हणजे स्वावलंबनाची त्यांना जाणीव निर्माण होईल. या सर्व गोष्टींसाठी त्यांना प्रोत्साहित केले तर ती अनेक कौशल्ये आत्मसात करतील.

घरातील बैठ्या खेळांपेक्षा मैदानावरील खेळांना प्रोत्साहित करण्यास काही हरकत नाही. उदाहरणार्थ, विटी-दांडू, गोठ्या, चमचा लिंबू, आट्यापाट्या, कबड्डी, खोखो, लपाछपी, आंधळी कोशिंबीर हे सर्व शारीरिक कसरतीचे खेळ काळाच्या पडद्याआड जात आहेत. या खेळांना पुनरुज्जीवन मिळून आणि शरीराचा व्यायाम होऊन मुले सुदृढ होण्याससुद्धा मदत होईल व त्यांचा स्क्रीन टाईमपण कमी होईल.

मुलांना मोबाईल व टीव्ही पाहू देणे हा आपल्या दैनंदिन जीवनाचा भाग झाला आहे. तज्ज्ञांच्या मतानुसार दोन वर्षांखालील मुलांना टीव्ही किंवा मोबाईल पाहूच देऊ नये. दोन वर्षांवरील मुलांना फक्त एक तास परवानगी दिली पाहिजे. त्यांना जेवढा कमी वेळ द्याल तेवढे चांगले. त्यामध्ये मोबाईल ऐवजी टीव्हीला प्राधान्य दिले पाहिजे. या सर्व कार्यक्रमांचे मॉनिटरिंग पालकांनी केले पाहिजे. काय पहावे, काय पाहू नये याबद्दल चर्चा केली पाहिजे.

द्रोणाचार्यांनी एकलव्याला धनुर्विद्येचे प्रशिक्षण देण्याचे नाकारले तरी एकलव्याने द्रोणाचार्यांचा मातीचा पुतळा बनवून धनुर्विद्या शिकून घेतली. कारण आपणच प्रश्न विचारायचे व आपणच उत्तरे शोधायची हा त्याचा दृढनिश्चय होता. गुरूच्या चरणी अढळ श्रद्धा होती. तोच विचार या विविध स्क्रीन डिवाइसबद्दल केला तर ही सर्व आयुधे द्रोणाचार्यांच्या त्या पुतळ्याचाच एक भाग आहेत; पण ते कसे वापरायचे हे ज्याने त्याने ठरवायचे आहे. दूरस्थ शिक्षण माध्यमाचा हा एक नवीन भाग होऊ पाहत आहे. ज्याला आपण इंग्रजीत 'डिस्टन्स एज्युकेशन' असे म्हणतो.

एकदा संत तुकाराम महाराजांकडे एक बाई, माझे मूल रोज गूळ खाते, मी रोज कुठून त्याला गूळ देणार; म्हणून उपाय करण्यासाठी आली. आलेल्या बाईला महाराजांनी, “तुम्ही माझ्याकडे आणखी आठ दिवसांनी पुन्हा या.” असे सांगून पुन्हा आल्यावर उपचार करतो म्हणून स्वतः गूळ सेवन करण्याचे बंद करून समजावले. कारण तुकाराम महाराज स्वतः जास्त गूळ खायचे. आधी केले मग सांगितले! अर्थातच आपलीच वडीलधारी माणसे या सर्व स्क्रीनचे ऑडिक्ट असतील तर मुले आपोआप स्क्रीन विक्टिम होणार आहेत. थोडक्यात सांगायचे तर शेवटी तुकोबांच्या अभंगाप्रमाणे, भ्रमणध्वनी म्हणजे ‘जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती.’

 लेखक लोकमान्य विद्यालय
खुंटेफळ, तालुका आष्टी, जिल्हा बीड,
येथे सहशिक्षक म्हणून कार्यरत असून
सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयावर
लेखन करतात.

E mail : gadenilu80@gmail.com

ओळख पोक्सो कायद्याची

प्रतिभा गांगर्डे, उस्मानाबाद : ७५८८८२०३०४

अठरा वर्षांखालील मुलांमुलींवर लैंगिक अत्याचार झाल्यास त्यांच्या संरक्षणासाठी भारत सरकारने पोक्सो कायदा केला आहे. या कायद्यात कोणत्या तरतुदी आहेत व त्याची अंमलबजावणी कशी होते त्याचा परिचय या लेखात करून देण्यात आला आहे.

आज मुला-मुलींवर अनेक प्रकारचे अत्याचार होतात व त्यामध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढताना दिसून येत आहे. यामध्ये अनेक जण तक्रारी करतात; पण त्यामुळे त्यांच्या बाजूने निकाल बाहेर येईल असे नाही. शिवाय अनेक जण इज्जतीपोटी असल्या गोष्टी लपवून ठेवतात, तर काही पालक पीडित मुलामुलींना मारहाण करतात आणि तिचे वा त्याचे कसे चुकले हे दाखवून त्यावरच बोट ठेवतात व अशी बालके मनोरुण होतांना दिसून येतात. अशा अन्यायग्रस्त बालकांवरील अत्याचार थांबवण्यासाठी भारत सरकारने एक 'पोक्सो' नावाचा कायदा संमत केला आहे. हा पोक्सो कायदा काय आहे, त्याची अंमलबजावणी कशी होते, यामधून खरंच शिक्षा होऊ शकतात का? याबाबत कायद्यात काय तरतूद आहे. कारण जर गुन्हेगाराला शिक्षा झाली नाही तर असे गुन्हेगार या बालकांवर वारंवार अत्याचार करतात व त्या मुलामुलींचे जीवन उद्ध्वस्त करतात असे दिसून येते. अनेक बालके घाबरतात व भित्री बनतात. म्हणून बालक बालिकांसाठी आता पोस्को कायदा आला आहे. सध्या प्रत्येक शाळेत पोस्को कायद्याविषयी जनजागृती करण्यात येत आहे. त्यामुळे या पोक्सो कायद्याविषयीची माहिती मांडण्याचा माझा हा प्रयत्न. नुकताच आमच्या शाळेत याविषयी जनजागृती कार्यक्रम घेण्यात आला. त्यामध्ये कायदाविधीज्ञ व पोलीस अधिकारी यांनी दिलेली माहिती येथे संकलित केली आहे.

पोक्सो कायदा (POCSO ACT) म्हणजे काय ?

प्रोटेक्शन ऑफ चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्शुअल ओफेन्सेस. यालाच मराठीत लैंगिक गुन्ह्यापासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ हा बालकांचे लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण करण्यासाठी आणि घटनेतील गुन्हेगाराला शिक्षा देण्यासाठी भारत सरकारने २०१२ साली तयार केलेला कायदा आहे.

पार्श्वभूमी:

जगात सर्वात जास्त बालकांची संख्या भारतात आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील बालकांची संख्या ४७.२ कोटी इतकी होती. त्यात मुलींची संख्या २२.५ कोटी इतकी होती. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ नुसार भारताने, भारतीय नागरिकांना बालकांच्या संरक्षणाची खात्री दिलेली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बालहक्क जाहीरनाम्यावरसुद्धा भारताने ११ डिसेंबर १९९२ ला स्वाक्षरी केलेली आहे.

भारतातील बालकांवरील लैंगिक अत्याचार विरोधी कायदे देशाच्या बालक संरक्षण धोरणाचा भाग म्हणून अधिनियमित करण्यात आले होते. राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाच्या आकडेवारीनुसार एकूण बालकांपैकी २४ टक्के बालकांवर लैंगिक अत्याचार होतात. यातील निम्मे अत्याचार बालकांच्या विश्वासातील प्रौढ व्यक्तीने केलेले असतात. त्यामुळे एक स्वतंत्र कायदा करण्याची गरज भासत होती. भारतीय संसदेने लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण विधेयक २०११ मध्ये पारित केले आणि २२ मे २०१२ रोजी त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. या कायद्यानुसार तयार

करण्यात आलेले नियमसुद्धा नोव्हेंबर २०१२ मध्ये अधिसूचित करण्यात आले; आणि हा कायदा अंमलबजावणीसाठी तयार झाला. या संदर्भात अधिक कडक कायदे करण्याच्या अनेक मागण्या करण्यात येत आहेत. कारण हा कायदा होऊनही अनेक गुन्हे घडत आहेत; म्हणून पोक्सो कायद्यात २०१८ साली सुधारणा करण्यात आली. म्हणून या कायद्याची लोकांना माहिती होण्यासाठी या कायद्याचा प्रचार व प्रसार करणे महत्त्वाचे आहे.

पोक्सो कायद्यात करण्यात आलेल्या सुधारणा

भारतातील कशुआ आणि उन्नाव येथे बालिकांवर बलात्कार झाल्याच्या घटनेनंतर गुन्हेगारांना अधिक कडक शिक्षा देण्याच्या दृष्टीने पोक्सो कायद्यात बदल करण्यात आले. त्यानुसार आता बारा वर्षांखालील मुलींवर बलात्कार केल्यास गुन्हेगाराला फाशीची शिक्षा देण्यात येईल. सोळा वर्षांवरील मुलींवर बलात्कार केल्यास कमीत कमी दहा वर्षे ते वीस वर्षे शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

पोक्सो कायदा म्हणजे काय ?

* 'लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा' पोक्सो अॅक्ट/POCSO ACT. * 'प्रोटेक्शन ऑफ चील्ड्रन फ्रॉम सेक्शुअल ऑफेंसेस'

'बालकांचे लैंगिक अत्याचारांपासून संरक्षण करण्यासाठी आणि अशा घटनांतील गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यासाठी भारत सरकारने २०१२ साली तयार केलेला कायदा म्हणजे पोक्सो कायदा होय.'

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२

कायदेशीर प्रक्रियेच्या दरम्यान प्रत्येक टप्प्यांवर मुलांच्या हिताचे संरक्षण करून लैंगिक हल्ले, लैंगिक छळ आणि पोर्नोग्राफी अशा प्रकारच्या गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी एक मजबूत चौकट करण्याकरता हा कायदा तयार करण्यात आला. हा कायदा तयार करताना 'बालक प्रथम' या तत्त्वाचा अंगीकार करण्यात आला. यामध्ये मुलांना त्रास होणार

नाही अशा पद्धतीने अहवाल देणे. पुराव्याची नोंद करणे आणि खास नेमण्यात आलेल्या विशेष न्यायालयांच्यामार्फत जलद गतीने खटले चालवणे याचा समावेश करण्यात आला आहे. या नवीन कायद्याद्वारे विविध प्रकारच्या गुन्ह्यांसाठी गुन्हेगारांना शिक्षा करता येईल अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे. यामध्ये बालकांचा विनयभंग हा सुद्धा गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. हा कायदा लिंग उदासीन आहे. तो मुलगे आणि मुली दोघांनाही लागू होतो. पोर्नोग्राफीच्या संदर्भात बालकांचा समावेश असलेली पोर्नोग्राफी पाहणे किंवा जवळ बाळगणे हा सुद्धा या कायद्यान्वये गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. बालकांच्या लैंगिक छळात सामील होणे, हा सुद्धा कायद्यानुसार गुन्हा आहे. केवळ अत्याचार करणारा नव्हे तर अत्याचाराची माहिती असूनही तक्रार दाखल न करणारी व्यक्तीसुद्धा या कायद्याद्वारे गुन्हेगार मानण्यात आलेली आहे. भारतातील खटला चालवण्याची थकवणारी प्रक्रिया मुलांसाठी लक्षणीयरीत्या सुलभ करण्याच्या दृष्टीने या कायद्याद्वारे प्रक्रियेत अनेक सुधारणा सुचवण्यात आल्या आहेत.

कायद्यातील महत्त्वाच्या गोष्टी

- १) पीडित बालकाचे किंवा बालिकेचे नाव उघड केले जात नाही.
- २) तक्रार नोंदवून घेण्यासाठी पोलीस पीडित व्यक्तीच्या घरी साध्या वेशात जातात. शक्यतो महिला पोलीस अधिकारी हे निवेदन नोंदवून घेतात.
- ३) सुनावणीच्या दरम्यान फिर्यादी आणि आरोपी समोरासमोर येणार नाही याची काळजी घेतली जाते.
- ४) न्यायालयात खटला दाखल केल्यावर 'इन कॅमेरा' साक्ष नोंदवली जाते.
- ५) कोणत्याही कारणासाठी कोणत्याही बालकाला रात्री पोलीस ठाण्यात थांबवून घेतले जात नाही.
- ६) जर पीडित व्यक्ती बालिका असेल तर स्त्री डॉक्टरांकडूनच वैद्यकीय तपासणी करून घेतली जाते.

कायद्याच्या अंमलबजावणीतील विवाद मुद्दे

वय - या कायद्यानुसार बालकांची व्याख्या अठरा वर्षांच्या खालील व्यक्ती अशी करण्यात आलेली आहे; पण ही व्याख्या पूर्णपणे जीवशास्त्रीय आहे. बौद्धिक आणि मानसिक, सामाजिक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींचा यात वेगळा विचार केला जात नाही.

सर्वोच्च न्यायालयात जीवशास्त्रीय वय ३८ वर्षे असलेल्या पण मानसिक वय सहा वर्ष असलेल्या बालकाने महिलेवर बलात्कार केल्याच्या संदर्भात एक गुन्हा दाखल करण्यात आला. पीडित व्यक्तीच्या वतीने असा युक्तिवाद केला, की मानसिक वयाचा विचार न करणे म्हणजे या कायद्याच्या हेतूवरच केलेला हल्ला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणातील निकाल राखून ठेवला आहे आणि २०१२ चा हा कायदा मानसिक वय गृहीत धरतो का केवळ शारीरिक वय गृहीत धरतो? याचा अर्थ लावण्याचा मानस व्यक्त केला आहे.

सारांश

अशाप्रकारे पोक्सो हा १८ वर्षांखालील बालक-बालिकांसाठीच्या लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण

करणारा कायदा आहे. शिवाय कायद्याचे ज्ञान नसणारे व वयाने मोठे असणारे या सर्वांना या कायद्याचे ज्ञान होणे फार महत्त्वाचे आहे. कायदे करण्यापेक्षा त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी समाजाला कायद्याचे ज्ञान होणे फार महत्त्वाचे आहे. कायदे करण्यापेक्षा केलेल्या कायद्याचे ज्ञान झाले तर गुन्हेगारीला आळा बसेल; म्हणून शाळा, महाविद्यालय, प्रशिक्षण केंद्रे अशा ठिकाणी पोक्सो कायद्याविषयी जनजागृती करणे आणि पोक्सो कायद्याचा प्रचार व प्रसार होणे महत्त्वाचे आहे. हा कायदा १८ वर्षांखालील बालकांसाठी असल्याने त्यांच्यासाठी म्हणावेसे वाटते,

**बालक-बालिकांनो घाबरू नका,
तुमच्यासाठी आला पोक्सो कायदा.**

 **लेखिका या सावित्रीबाई फुले
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय
कळंब जि. उस्मानाबाद येथे
सहशिक्षिका/ स्काऊट-गार्ड कॅप्टन
आहेत.**

Email : pratibhabhavar07@gmail.com

प्रतिश्वा...

एप्रिल २०२२ चा शिक्षण संक्रमण अंक हातात आला. अनुक्रमणिका पाहून खूप आनंद आणि समाधान वाटले. शिक्षण संक्रमणमधील लेख शिक्षकांची वैचारिक पातळी आणि परीघ वाढवण्यासाठी खूप मदत करतात. यामुळे शिक्षकांचा व्यावसायिक कौशल्यांचा विकास तर होतोच; परंतु अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया सुलभ होण्यास मदत होते. एप्रिल महिन्यातील अंक जागतिक पुस्तक दिन, अजरामर स्वरलता लतादीदी, डॉ. न. म. जोशी यांच्या जीवनातील सुवर्णयोग, तसेच बौद्धिक संपत्तीचे अवकाश, अनिल अवचट सरांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व, भाषा विकासाचे विविध उपक्रम इत्यादी लेखांनी समृद्ध झालेला आहे त्याचप्रमाणे शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड आणि या तंत्रज्ञानाचा नकारात्मक परिणाम म्हणून वाढलेला स्क्रीन टाईम याबद्दलची मते, विचार वाचावयास मिळाले. अंक सर्व दृष्टीने अतिशय परिपूर्ण झालेला आहे. शिक्षण क्षेत्रातील मौल्यवान विचार शिक्षण संक्रमण या माध्यमातून विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, वाचक यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याचे स्तुत्य काम मासिक करित आहे.

सौ. दिपाली विनोद ननावरे, मुख्याध्यापिका
श्री. बा. सा. काकडे देशमुख विद्यालय, निंबुत ता. बारामती जि. पुणे

नवविचार प्रवर्तक : अण्णा भाऊ साठे

प्रा. वैजनाथ सुरनर, लातूर : ९४२१३७७९८५

या लेखात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्या साहित्यातील पात्रे ही अन्याय-अत्याचारविरुद्ध लढणारी आहेत. शोषणाविरुद्ध दंड थोपटून उभी राहणारी आहेत. ती भुकेकंगाल असतील मात्र लाचार नाहीत. स्वाभिमानाने जगणारी, अब्रूला जपणारी आहेत. अण्णा भाऊंच्या सर्व साहित्यातून हा परिवर्तनवादी, क्रांतिकारी विचार मांडला आहे.

आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये आजपर्यंत अनेक विचारप्रवाह आणि साहित्यप्रवाह उदयास आले. अशा प्रवाहांनी मराठी साहित्याला अनुभवाचा मोठा वारसा देऊन समृद्ध केले आहे; पण ज्यांच्या घरात अठरा विशे दारिद्र्य असताना कसलाही सांस्कृतिक व विद्वत्तेचा तसेच परिवर्तनाचा वारसा नसताना अवघ्या दीड दिवस शाळेत जाऊन साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठी साहित्यामध्ये आपल्या लेखणीच्या रूपाने वास्तववादी जीवनानुभवाचे मोठे विश्व लेखनाच्या माध्यमातून साकारले आहे. आपल्या लेखणीच्या बळावर सामान्यातील सामान्य माणसाला आपल्या साहित्याचा नायक करून हा महापुरुष साहित्यविश्वात भल्याभल्या प्रस्थापित साहित्यिकांत आपले नाव कमावतो. आपल्या अनुभवाच्या जोरावर पुढे साहित्यसम्राट, बहुजन चळवळीचा नायक होतो ही एक अद्वितीय घटना म्हणावी लागेल. त्यांचे एकूण साहित्य आधुनिक समाज आणि साहित्यामध्ये क्रांती करणारे ठरले आहे. हा त्यांचा साहित्यिक क्रांतीचा इतिहास आपल्या देशाबरोबर जगाला कल्याणकारी मानवतेच्या परिवर्तनाचा संदेश देणारा आहे. त्यांच्या सर्वच साहित्यामधून मानवतावादी मूल्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

लहानपणापासून अण्णांना दांडपट्टा चालवणे, डोंगरदऱ्यात फिरणे, मैदानी खेळ खेळणे, गावोगावच्या जत्रा पाहणे, कबुतरे पाळणे, तीरकमठ्यांनी पक्षी

मारणे हे छंद होते. या सर्व अनुभवातून अण्णा पुढे लिहू लागले. १९४९ साली त्यांनी 'मशाल' या साप्ताहिकात 'माझी दिवाळी' ही वास्तवतेवर आधारित कथा लिहिली. ही कथा प्रख्यात साहित्यिक प्र.के.अत्रे यांनी वाचली व अण्णा भाऊंची पाठ थोपटली, तिथूनच पुढे अण्णा भाऊंना लिखाणाची प्रेरणा मिळाली.

पुढे अण्णा भाऊंनी मराठीतील कथा, नाटक, कांदबरी, आत्मचरित्र, पोवाडे, लावण्या, प्रवासवर्णन, वगनाट्य असे सर्व साहित्यप्रकार हाताळले. त्यांना त्यांच्या लेखणीच्या बळावर त्यांच्या 'फकिरा' या कादंबरीस साहित्य अकादमीचा मानाचा पुरस्कार मिळाला. त्यांच्या साहित्यातील नायिका मांग, रामोशी, दरोडेखोर, भटके, डोंबारी, कंजारी, कोल्हाटी आहेत.

अण्णा भाऊंनी ३५ कादंबऱ्या, चित्रपट कथा १२, लोकनाट्य १४, कथासंग्रह २२, नाटक १, वगनाट्य १५, पोवाडे १०, प्रवासवर्णने १, एवढी साहित्यरचना केली आहे; पण त्यांना अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन अध्यक्षपदाचा मान मिळू शकला नाही, हे दुर्दैव म्हणावे लागेल.

त्यांच्या कादंबरीतून सर्व मानवजातीबद्दल व अन्याय, अत्याचार, चारित्र्य यासंबंधीचा विचार मांडलेला आहे. आज अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यावर विविध विद्यापीठांत अभ्यासक्रम ठेवलेला आहे. आज त्यांच्या साहित्यावर माझ्यासारखे कितीतरी प्राध्यापक संशोधन करित आहेत; म्हणून अण्णा भाऊ

एका जातीचे ठरू शकत नाहीत. त्यांचे साहित्य मानवतेची पूजा करणारे साहित्य आहे. म्हणून अण्णा भाऊंना एक विचार म्हणून; नवविचाराचे प्रवर्तक म्हणून स्वीकारले पाहिजे.

अण्णा भाऊंनी त्यांच्या संबंध साहित्यातून अखिल मानवजातीच्या समाजातील दीन, पीडित व उपेक्षित जनतेच्या व्यथा साकारलेल्या आहेत.

‘चित्रा’ ही कादंबरी १९५४ साली प्रकाशित झाली. चित्रा ही विधवा स्त्री असते. अनेकांच्या नजरा चुकवून ती निष्कलंक जीवन जगत असते. ‘आबी’ या कादंबरीत स्त्रीने न डगमगता कसे खंबीर जीवन जगावे हे सांगितले आहे.

‘माहेरची वाट’ या कादंबरीत सयाजी ‘दुश्मनाची मुलगी’ रात्रभर आपल्या घरी ठेवून तिची अब्रू स्वतःच्या मुलीसारखी जपतो. तिच्यावर अत्याचार करणाऱ्या गणुकाकाला गोळी घालून ठार मारतो.

‘वारणेचा वाघ’ ही कादंबरी १९५१ साली प्रकाशित झाली. या कादंबरीतील सत्तु हा नायक स्त्रियांचे संरक्षण करून समाजाला नीती शिकवतो.

‘वैर’ ही कादंबरी १९६४ मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी एका गावातील माणसाने कुटुंबातील व्यक्तीसारखे वागावे, असा संदेश देते. ही कादंबरी म्हणजे संघर्षाची कहाणी आहे. मुकिंदा आणि देशमुख यांच्या दोन घराण्यातील पिढ्यान्पिढ्यापासून चालत आलेला वाद यात चित्रित केला आहे.

‘वैजयंता’ ही कादंबरी १९६३ मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी तमाशावर आधारित आहे. ‘गजरा’ ही वैजयंताची आई आहे. ती नर्तकी असते. आपल्या मुलीच्या म्हणजे वैजयंताच्या वाट्याला हे असे जीवन येऊ नये, असे गजराला वाटते.

‘माकडीचा माळ’ या कादंबरीत आहे डवरी गोसावी, फासेपारधी, शिकलकरी, माकडवाले अशा भटक्या लोकांची कहाणी. यंकु माकडवाला त्याची मुलगी दुर्गा, माकड मंग्या आणि माकडीण रंगु, यंकुची मुलगी दुर्गा ही यम्यावर प्रेम करते. गावोगावी

फिरणारी माणसेसुद्धा किती चारित्र्यसंपन्न असतात, असा विचार या कादंबरीत मांडला आहे.

‘आवडी’ ही कादंबरी विषमतेवर आधारित आहे. आवडी ही तांदुळवाडीच्या तात्याबा चौगुल्याची तरुण मुलगी. ती धनाजी नावाच्या एका रामोशाच्या तरुण मुलाच्या प्रेमात पडते. आवडीसारख्या एका खानदानी मुलीने धनाजीसारख्या एका रामोशाशी प्रेम करावे हे नागुला विलक्षण अपमानास्पद वाटते. आणि म्हणून आवडीचे लग्न जातीतल्याच भगवंतराव पाटलाच्या मुलाशी करून दिले जाते. त्याला फेपरे येते. फेपरे येणारा नवरा सोडून ती पळ काढते आणि घरी आल्यामुळे नागु तिचा खून करतो. याचा राग धनाजीला येतो व तोही त्याचा बदला घेतो.

‘अलगुज’ या कादंबरीत खून, मारामाऱ्या आहेत. नांदगावच्या गणु मोहित्याची रंगु ही मुलगी बापूवर प्रेम करते; परंतु हणमा पाटील रंगु आणि बापू यांच्या प्रेमात विघ्न आणतो. तो त्यांच्या मुलासाठी लक्षासाठी रंगुला गणु मोहित्यांकडे मागणी घालतो; परंतु गणु लेकीचा कल बघून त्याच्या मागणीला नकार देतो. त्याचा राग हणमा पाटलाला येतो. त्यातून भांडण वाढते आणि पुढील साऱ्या घटना घडत जातात. फौजदारच स्वतः रंगु आणि बापू यांच्या लग्नासाठी पुढाकार घेतो.

‘पाझर’ ही कादंबरी १९६५ मध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबरीत खून, मारामाऱ्या चित्रित झालेल्या आहेत. ही पारगावचा नाईक आणि पाटील या दोन घराण्यातील भांडणाची कथा आहे.

‘फकीरा’ ही कादंबरी १९५९ साली प्रकाशित झाली. ही कादंबरी अण्णा भाऊंनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या झुंजार लेखणीस अर्पण केली आहे. या कादंबरीस साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला आहे. ही खूप गाजलेली कादंबरी आहे. या कादंबरीचा नायक राणोजी असतो. वाटेगावचा पाटील जेव्हा दुःख व्यक्त करतो, तेव्हा त्या दुःखाचे निवारण करण्यासाठी राणोजी एकटा लढा देण्यास तयार होतो. आणि शिगावची जोगणी आणतेवेळी तो शहीद होतो.

अण्णा भाऊ यांच्या संबंध साहित्यात निळ्यामांग, सावळ्यामांग, किशा, बळी, मुरारी, फकीरा, त्याचा भाऊ साधु, ईश्वर, चिंचणीकर, पिराजी, साजुरकर निळाजी, असी बहादुर, पराक्रमी, धाडसी माणसे प्रमुख पात्र म्हणून दिसतात.

त्यांच्या साहित्यातील स्त्रिया निधड्या छातीच्या, निर्भय, बेडर, ताकदवान, चारित्र्यसंपन्न, शीलवान, निडर, धाडसी, नीतीमान आहेत. अण्णा भाऊ म्हणतात, “मी ज्यांच्याविषयी लिहतो ती माणसे माझी आहेत, याचे भान ठेऊन मला लिहावे लागते. म्हणून प्र. के. अत्रे म्हणतात, ‘ही जगण्यासाठी लढणाऱ्या, माणसांची कथा आहे.’

अण्णा भाऊंच्या साहित्याची जगातल्या तेरा भाषेत भाषांतरे झाली आहेत. असा हा थोर लेखक, विचारवंत होता. अण्णा भाऊंची माणसे नशिबावर हवाला ठेऊन बसत नाहीत. लाचाराप्रमाणे जीवन जगणे त्यांना मान्य नाही. त्यांची माणसे भुकेने कंगाल असली तरी, भाकरीसाठी व पैशासाठी लाचार होत नाहीत, तर नितीसाठी व स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी स्वतःचे बलिदान देतात.

पोटातील आग हा त्यांच्या कादंबरीचा आत्मा आहे. अन्याय, अत्याचार व शोषण यांच्या विरुद्ध अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील पात्रे दंड थोपटून उभी राहतात. अण्णाभाऊ साठे आपल्या साहित्यातील स्त्री पात्रांच्या माध्यमातून असा स्पष्ट संदेश देतात की, “अब्रूला जपा, स्वाभिमानाने जगा, नीतीमत्तेला सांभाळा, दुबळेपणाने राहू नका, भिऊ नका, परंपरेचे जोखड फेकून द्या, अब्रूला जीवापाड जपा आणि अब्रू घेणाऱ्याला जाळून टाका.”

एवढा मोठा परिवर्तनवादी विचार अण्णा भाऊंनी आपणास त्यांच्या साहित्यातून दिला असूनही आम्ही आधुनिक युगातही अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा यांना कवटाळून बसलो आहोत. जोपर्यंत आम्ही हे सर्व फेकून देणार नाही, तोपर्यंत आमची प्रगती होणार नाही.

अण्णा भाऊंचे क्रांतिकारी विचार आत्मसात करावे, एवढे जरी केले तरी जीवनाचे सार्थक होईल. अण्णा भाऊ यांच्या झुंजार लेखणीस सलाम!

 लेखक सिद्धेश्वर कनिष्ठ
महाविद्यालय झरी बु ता. चाकुर येथे
मराठी विषयाचे अध्यापन करतात.
स्फुटलेखनही करतात.

Email - vajinathurnar@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे जुलै २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
*	श्री. अरविंद अनंत पेंडूरकर	सहायक अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/०७/२०२२
*	श्री. विद्याधर पांडुरंग पाटील	सहायक अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/०७/२०२२
*	श्री. प्रकाश नागोजी मिलके	पर्यवेक्षक लिपिक	कोल्हापूर	३१/०७/२०२२

योगदर्शन

सुलक्षणा भरगंडे, सोलापूर : ९६८९९३९९५१

योगशास्त्र हे अतिप्राचीन भारतीय शास्त्र आहे. आता पाश्चात्य देशांमध्येही हे शास्त्र पाहोवले आहे. मनावर ताबा ठेवून सकारात्मक विचार करायला लावणारे हे शास्त्र आहे. आताच्या धावपळीच्या गतिमान जगात शरीर व मन स्थिर ठेवण्यासाठी आणि आनंदी, आरोग्यपूर्ण जीवन जगण्यासाठी योगशास्त्र आचरणात आणले पाहिजे हे सांगणारा हा लेख.

भारतीय संस्कृतीत योगविद्येस महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान विशद करणाऱ्या सहा दर्शनांपैकी 'योग' हे एक दर्शन आहे. 'योगशास्त्र' हे अतिप्राचीन भारतीय शास्त्र आहे. महामुनी पतंजलींनी ख्रिस्तपूर्व सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी योग-साधनेची मांडणी सूत्ररूपाने दिली. त्याअगोदर योगविषयक माहिती अनेक वेदग्रंथातून इतस्ततः विखुरलेली आढळते. योग विषयाचे स्वरूपही काळानुसार बदललेले दिसते; परंतु योगशास्त्र तत्त्वतः बुद्धिनिष्ठ राहिलेले आढळते. मनुष्यामध्ये शारीरिक, मानसिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक बदल घडवून त्याद्वारे केवळ स्वतःचीच नव्हे तर समाजाची सांस्कृतिक पातळी उंचावण्याची क्षमता या शास्त्रात आहे.

मन, बुद्धी, इंद्रिये व चित्त यांचे लेणे ल्यालेल्या मानवाचे वैशिष्ट्य असे की तो पंच ज्ञानेंद्रियांच्या साहाय्याने बाह्य सृष्टीचे व घटनांचे अवलोकन करतो. त्यामुळे त्याच्यात विविध प्रकारच्या चांगल्या वाईट वृत्ती निर्माण होतात आणि त्यातूनच सुखदुःखाची निर्मिती होते. भरीस भर म्हणून प्रत्येकाची वैयक्तिक शारीरिक व मानसिक अवस्था, कौटुंबिक व आर्थिक परिस्थिती, तसेच सामाजिक व राजकीय बदल अशा

अनेक बाबी सुखदुःखाचे प्रमाण अधिकाधिक वाढवत असतात. यंत्रयुग हे या तक्रारीमागील एक मुख्य कारण आहे हे खरंच! पण योग्य वयातच स्वतःच्या शरीराकडं फारसं लक्ष न दिल्याचाही हा परिणाम आहेच. अतिशय गतिमान अशा या यंत्रयुगात शारीरिक श्रम बरेच कमी झाले आहेत. शहरी जीवनाचा झपाट्याने विकास होत आहे. यंत्रांची आवश्यकता आणि आकर्षण, जलद वाहतुकीची वाढती साधने, त्यांची जीवनातील अपरिहार्यता यामुळे शारीरिक हालचालींचे प्रमाण पूर्वीपक्षा खूपच कमी झाले आहे. त्यामुळे अनेक जणांत झालेला शारीरिक ऱ्हास हा एक सामाजिक प्रश्न बनला आहे. तहान, भूक आदी नैसर्गिक गरजांप्रमाणे योग, प्राणायाम, व्यायामाची गरज पूर्ण करणे आवश्यक आहे. म्हणून अशा या धकाधकीच्या जीवनात शरीर सुदृढ, स्वस्थ व निरोगी ठेवण्यासाठी व्यायाम, खेळ, योगासने इत्यादींपैकी एखाद्या गोष्टीचा आपल्या दिनचर्येत समावेश करायला हवा. योग हे इतर अनेक शास्त्रांसारखेच एक शास्त्र आहे. ते स्वानुभवावर आधारलेले असते. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी ही अष्टांग योगाची आठ अंगे आहेत. यातील आसन व प्राणायाम ही

आजकाल अतिशय लोकप्रिय झालेली अंगे आहेत. योग हा भारतीय संस्कृतीचा एक वारसा आहे. अनेक चांगल्या परंपरा आज आपण हरवून बसलो आहोत. योग हाही असाच एक हरवलेला वारसा होता; परंतु पाश्चात्य देशातील योगाच्या वाढत्या आकर्षणामुळे आपले लोकही आता योगशास्त्राकडे आकर्षित होऊ लागले आहेत. हल्ली योगासनांच्या क्लासला जाणं एक फॅशन, एक प्रतिष्ठेचा भाग झालेला आहे. अर्थात पाश्चात्यांचे अनुकरण करणे हेच याचे एकमेव कारण नसून त्यापासून मिळणाऱ्या अनेक फायद्यांमुळेही हे आकर्षण वाढत आहे.

औद्योगिक क्रांतीमुळे पूर्वीची सामाजिक व्यवस्था आमूलाग्र बदलली. माणसापेक्षा पैशाला महत्त्व आले. श्रेष्ठतेचे निकष बदलले. मूल्येही बदलली. या साऱ्यातून माणसापुढील प्रश्न, अडचणी व दुःखे कमी न होता उलट वाढत गेली. स्पर्धा, वेग, रोजगार व बेकारी यांचे प्रश्न अधिकच वाढले. गरजदेखील अधाशी होत चालली. गृहिणीस गृहकार्य व अर्थार्जन अशा दुहेरी जबाबदाऱ्या सांभाळाव्या लागल्या. आधुनिक सुविधांनी जीवन सुकर केले; परंतु 'जिणे' दुष्कर केले. घाई, गडबड, गोंधळ, वेग, ताणतणाव यांच्या धावपळीत काळजी, निराशा व उद्वेग यांनी वेढलेल्या माणसाला हृदयरोग, मधुमेह, रक्तदाब यांनी त्रस्त केले. कामाच्या ठिकाणी सतत उभे राहून अथवा एका जागी खुर्चीत बसल्यामुळे शरीराच्या मोकळ्या हालचालींना बाधा येऊन मणक्यांचे आजार, संधिवात, कंपवात, अंगदुखी वाढली तर बौद्धिक कामात सतत गुंतलेल्यांना डोकेदुखी, मानसिक विकार आदींची देणगी मिळाली. वेगवान जीवनशैलीमुळे धावपळीत 'शांतिरेव शांतिः' याचा अनुभव तरी केव्हा घेणार? तरीदेखील बुद्धिप्रधान

मानव कधीच खचत नाही. या अडचणींवर मात करण्यासाठी भारतीय योग हे जीवनाच्या सर्व अंगाना स्पर्श करणारे एकमेव स्वयंपूर्ण असे शास्त्र आहे. सर्वसामान्य लोकांना, तुम्हा-आम्हाला आरोग्य, मनःशांति व्यक्तिविकास, गुणविकास किंवा नैतिक, शारीरिक, मानसिक अशा सर्वांगीण उन्नतीसाठी व बौद्धिक विकासासाठी व जीवनातील दैनंदिन प्रश्नांना धैर्याने सामोरे जाण्यासाठी मनोबल देणारे हे शास्त्र आहे.

एकोणिसाव्या शतकांभी व शतकाखेर स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ इत्यादींमुळे पाश्चात्त्य देशांत योगाची ओळख झाली. ती मुख्यतः तत्त्वज्ञानात्मक व केवळ उच्चभू स्तरांतील लोकांपुरतीच मर्यादित होती; परंतु आता योगाचा प्रसार सर्वत्र झाला आहे. शालेय शिक्षणातही शारीरिक शिक्षणाचा एक भाग म्हणून योगासनांचा अंतर्भाव झाला आहे. शारीरिक आरोग्याबरोबरच मानसिक आरोग्यही योगामुळे मिळतं. शरीराचा मनावर जेवढा परिणाम होतो, त्यापेक्षा अधिक परिणाम हा मनाचा शरीरावर होत असतो. आजच्या बहुसंख्य प्राकृतिक रोगांचे मूळ हे मानसिक ताण हेच आहे. हा ताण कमी करण्यासाठी योगाचा उपयोग होतो. निरोगी शरीर व संस्कारक्षम नियंत्रित मन या दोन गोष्टी सुखी व समृद्ध जीवनाकडे नेतात. योगासनाचे अंतिम ध्येय आध्यात्मिक अनुभूती हे असले तरी योगासने शरीर निरोगी व तंदुरुस्त ठेवतात; म्हणून अध्यात्म या शब्दाचा बाऊ करून त्याकडे दुर्लक्ष करू नये.

मन पाखरू पाखरू
त्याची काय सांगू मात
आता व्हतं भुईवर
गेलं गेलं आभायात...

अतिशय चंचल असणाऱ्या मनाचे सुंदर वर्णन बहिणाबाईंनी आपल्या या काव्यातून केले आहे. असे हे मन अतिशय वेगाने सर्वत्र फिरत असते. त्याचबरोबर सभोवताली घडत असणाऱ्या अनेक गोष्टींमुळे मनाची एकाग्रता भंग पावते. या सर्वांचे मूळ कारण असे जे मन आहे, ह्या चंचल मनावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करणे, मन एकाग्र करणे हे योगासन व प्राणायाम यामुळे शक्य होते. योग कोणाला लाभदायक आहे हे सांगतानादेखील श्रीकृष्णांनी गीतेत सांगितले आहे की,

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्त स्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥

तिळात सामावलेले तेल, फुलात दडलेला गंध, दुधात लपलेले तूप जसे सहजासहजी हाती लागत नाही, हे तेल किंवा सार पिळून, घुसळून मंथनाने काढावे लागते. त्याचप्रमाणे शरीरात दडलेला आत्मा सहजासहजी उमजत नाही. त्यासाठी अष्टांग योगाने शरीर, मन व बुद्धी ही घुसळावी लागतात. प्राणायाम या अंगात मुख्यतः श्वास व उच्छ्वास यांचे लयबद्ध नियंत्रण साधण्याचा विचार आहे. आसन प्राणायामाच्या अभ्यासाने यमनियमांचे पालनही विनासायास घडून येते. आहारविहार आपोआप नियमित होतो, आचारविचार सुधारतो, धारणा व ध्यानही थोड्या प्रमाणात साध्य होतात. याखेरीज बलप्राप्ती होते, मानसिक स्वास्थ्य, मनोदैर्य, मनःशांती लाभते, बौद्धिक पात्रता व उत्साह वाढतो, शैथिल्य व जडता जाते, शरीर मन-बुद्धी यांचे संतुलन होते. नित्याच्या कामाचा शरीरावर परिणाम होतो, ते थकते, आखडते, जड होते. योगाने स्नायू योग्य रीतीने ताणले जाऊन रक्ताभिसरण सुधारते, शरीरातील प्रत्येक संस्थेचे काम सुरळीत होते व आरोग्य सुधारते, कार्यक्षमता वाढते.

‘प्राणायाम’ हे श्वसनाचे शास्त्र आहे. जीवनाचे चक्र ज्याभोवती फिरते असा तो आस आहे. प्राणाला अतिशय संथपणे आपली शारीरिक क्षमता व आवाका यांना अनुसरून टप्प्याटप्प्याने आपल्या अधीन केले पाहिजे अन्यथा हानी संभवते, असा इशारा ‘हठयोग-प्रदीपिके’त दिला आहे. प्राणायामामध्ये फुफ्फुसात व उदरपोकळीत हवेचे धन, ऋण दाब निर्माण होतात. या दाबांचेही चांगले परिणाम शरीरांतर्गत इंद्रियांवर होतात. प्राणायामातील पूरक, कुंभक व रेचक या तीनही प्रक्रियांचा परिणाम मज्जासंस्थेवर व प्रामुख्याने मेंदूवर चांगला होतो. योग्य मार्गदर्शनाखाली हे केल्यास योगासन व प्राणायामाचा उपयोग विविध प्रकारच्या रोगांच्या निवारणासाठी तसेच अशक्तांना सशक्त करण्यासाठी होतो. ‘योगोपचार’ हा नैसर्गिक उपचार असल्याने त्यापासून अपाय संभवत नाहीत. हेच ‘दुःख अनागतम्’ असे ‘पातंजल योगसूत्र’च्या साधना या द्वितीय पाठातील सोळाव्या सूत्रात म्हटले आहे. याचा अर्थ भविष्यात येऊ शकणारे दुःखही योगामुळे टाळता येते. या अर्थाने ‘योग’ हे प्रतिबंधक शास्त्र आहे.

आज ‘आरोग्य हीच धनसंपत्ती आहे’ हे भारताने जगाला पटवून दिले आहे; म्हणूनच ‘२१ जून’ हा दिवस ‘योगदिन’ म्हणून जगाने मान्य केला आहे.

 लेखिका शरदचंद्र पवार प्रशाला,

सोलापूर येथे अध्यापक आहेत.

राज्यस्तरीय नवोपक्रम स्पर्धेत व निबंध लेखन स्पर्धेत यश, स्पर्धा परीक्षेसाठी पुस्तक लेखन, संशोधन पेपर प्रकाशित.

Email : subhargande@gmail.com

विद्यार्थी : गुणवत्तावाढ उपक्रम

विनोद वाघ, पुणे : ९८६००२२६००

दिल्ली शिक्षणखात्याने मुलांच्या गुणवत्तावाढीसाठी कोणते प्रयोग केले, कोणते उपक्रम राबविले आणि त्याची फलश्रुती काय मिळाली हे सांगणारा हा लेख. गुणवत्तावाढीसाठी शिक्षकांबरोबर पालकांचेही सातत्यापूर्ण सहकार्य घेतल्यास मुलांची गुणवत्ता वाढते असा निष्कर्ष या उपक्रमांतून निघतो.

आज खासगी मराठी शाळा, सरकारी शाळा, काही अपवाद वगळता बंद पडत असल्याचे चित्र सर्वत्र दिसत असताना दिल्लीतील सरकारी शाळा मात्र दर्जेदार होताना दिसत आहेत. शिक्षण व्यवस्थेतील शिक्षक-पालक हे महत्त्वाचे घटक लक्षात घेऊन त्यांच्या सहकार्याशिवाय, त्यांना कार्यप्रवण केल्याशिवाय शिक्षणक्षेत्रात कोणताही बदल करणे अशक्य आहे, हे जाणून घेत आणि त्याला राजकीय इच्छाशक्तीची जोड देत दिल्लीचे शिक्षणमंत्री मनीष सिसोदिया यांनी सरकारी शाळांचा दर्जा सुधारला. शिक्षणक्षेत्रातील त्यांच्या या अभिनव प्रयोगाची देशभरात चर्चा आहे. शिक्षणक्षेत्रात असा आमूलाग्र बदल घडवून आणत, सरकारी शाळांचा कायापालट झाला आहे. सध्या दिल्लीमध्ये जवळपास १०२९ सरकारी शाळा असून त्यातून २ लाखांहून अधिक मुले शिक्षण घेत आहेत. उत्तम पायाभूत सुविधा, चांगल्या वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय आदींच्या माध्यमातून सरकारी शाळांना सक्षम बनविण्याचा आराखडा शिक्षण मंत्रालयाने आखला आहे. त्यातून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचा त्यांचा उद्देश आहे.

प्रयोग

एक शिक्षक म्हणून मी जेव्हा या प्रयोगांकडे पाहतो तेव्हा मला जाणवले की, काही उपक्रम आपल्याकडेही सुरू आहेत. त्यांची नावे वेगळी असतील, स्वरूपही वेगळे असेल; पण आहेत. मात्र त्या उपक्रमांची, प्रयोगांची अंमलबजावणी शिक्षक

म्हणून आम्ही किती आत्मीयतेने करतो हा प्रश्न आहे. आजच्या स्पर्धात्मक जगात शिक्षणक्षेत्रात ध्येयवाद, विद्यार्थ्यांचा भावनिक विकास याला महत्त्व देऊन अभ्यासक्रम शिकवला पाहिजे. अभ्यासक्रमाचे महत्त्व आहेच; पण ज्या विद्यार्थ्याला, लिहिता-वाचता येत नसेल, तर अभ्यासक्रम शिकवून त्या विद्यार्थ्याला आपण शिक्षण प्रवाहातून बाजूला टाकण्याचे काम करतोय का? लेखन-वाचन, छोट्या अंकांची बेरीज-वजाबाकी आदी पायाभूत कौशल्ये मुलांना प्राप्त झाली नसतील तर ही मुले शिक्षण प्रवाहात कशी टिकतील? याकडे आपण सर्वांनीच गांभीर्याने पाहायला हवे.

छोट्या छोट्या गोष्टींच्या पूर्ततेतून आपण मोठे ध्येय गाठू शकतो हा विश्वास मला यातून मिळाला. शिक्षणात गतिमंद असलेल्या मुलांना पायाभूत शिक्षण देऊन त्यांना प्रवाहात टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न आहे. त्यांना केवळ ज्ञान न देता त्यांचे उपयोजन करायला प्रवृत्त करणे गरजेचे आहे. त्यांच्या विचारप्रक्रियेला चालना देत, त्यांच्या भावभावना समजून घेण्याचा प्रयत्न करता येतो. अशा मुलांच्या पालकांशी संवाद वाढवत, त्यांची मदत घेत, मुलांशी मैत्रीच्या नात्याने, त्यांच्या शेजारी बसून त्यांना एखादी गोष्ट समजावून सांगितली तर ती त्यांना पटते. त्यांच्यावर विश्वास टाकत एखादे काम सोपवले तर ते त्यासाठी पडेल ती मेहनत घेताना दिसतात. यातून ते खूप काही शिकतात आणि ते त्यांच्या कायम लक्षात राहते कारण त्यासाठी त्यांचे हात, मन, मेंदू तादात्म्य पावलेले असतात. शिक्षण यापेक्षा वेगळे काय असते?

मुलांच्या भावभावनांच्या संदर्भात केलेले भाष्य मला फार महत्त्वाचे वाटते. कौटुंबिक नातेसंबंध यातील मानसिकता स्पष्ट करताना आराखडा तज्ज्ञ म्हणतात की, “मुले मोठी झाल्यावर त्यांना आई-वडील ओझे वाटायला लागतात. इतर नात्यातसुद्धा कर्तव्यावरून बऱ्याच वेळा तणाव निर्माण झालेला दिसतो. नाते म्हणजे ओझे नाही हे मुलांच्या कोवळ्या वयात मनावर बिंबवले तर मुले मोठी झाल्यावर नात्यांचा आदर करतील. मुलांना विविध खेळ, उपक्रम, प्रबोधन, कथांच्या माध्यमातून विचार करायला प्रवृत्त केले जाते. त्यातून मुलांना समजले की बहुतेक भावनिक गरजा या मर्यादित आहेत आणि त्यांची पूर्तता केली जाऊ शकते; परंतु जेव्हा आपण भावनिक गरजांची पूर्तता भौतिक गरजांच्या माध्यमातून करू लागतो, तेव्हा आपल्याकडे अमर्याद वस्तू साधने असूनही आपल्या भावनिक गरजा पूर्ण होत नाहीत हे त्यांच्या लक्षात येते. अशी मुले स्वतःच्या चक्रव्यूहात अडकतात व आणखी वस्तू, साधने मिळवण्याच्या मागे लागतात. त्यातून स्वाभाविकपणे नातेसंबंधाकडे दुर्लक्ष होते. त्यातून दुरावा निर्माण होतो व भावनिक गरजाही पूर्ण होत नाहीत.”

दिल्लीच्या शाळांतील उपक्रम

१) आर्थिक तरतूद - दिल्ली सरकारने आपल्या एकूण अंदाजपत्रकाच्या २५% रक्कम शिक्षणासाठी राखीव ठेवली. अर्थात दिल्ली सरकारकडे शिक्षण आणि आरोग्य हे दोनच विषय असल्याने त्यांना हे शक्य झाले आहे. २) कंत्राटी शिक्षक वेतनवाढ- दिल्लीतील शाळांमध्ये जवळपास २२ हजार कंत्राटी शिक्षकांना नियमित शिक्षकांइतके वेतन सुरू केले. सर्व शिक्षकांना टॅब खरेदीसाठी प्रत्येकी पंधरा हजार रुपये दिले. शिक्षक हजेरीपत्रक, निकालपत्रक यासाठी त्याचा वापर करू लागले आहेत. ३) शिक्षकांच्या कामाचा भार - कौटुंबिक सर्वेक्षण, जनगणना आदी अनेक अशैक्षणिक कामांतून शिक्षकांची मुक्तता केली. केवळ निवडणुकीच्या राष्ट्रीय कर्तव्यासाठी त्यांना पाठविण्याचे

ठरवले. ४) शिक्षक-पालक महामेळावा - पालकांना शाळेच्या कामकाजात सहभागी करून घेणे, शिक्षक मुख्याध्यापक यांच्याविषयीची भीती दूर होणे, आपल्या पाल्याच्या भवितव्याविषयी चर्चा करणे या हेतूने शिक्षक-पालक महामेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले होते. पालकांच्या जागृतीसाठी टीव्ही, रेडिओ, मोबाईल आदी माध्यमातून जनजागृतीही करण्यात आली. ५) प्रेरक शिक्षक संकल्पना-शाळेत सुदृढ शैक्षणिक वातावरणाची निर्मिती करणे, त्यांचे नियंत्रण, निरीक्षण आणि परीक्षण करणे इत्यादी भूमिका प्रेरक शिक्षकांनी पार पाडल्या. ६) मालमत्ता व्यवस्थापक- मुख्याध्यापकांना शैक्षणिक कार्यात जास्तीत जास्त लक्ष देता यावे या हेतूने शाळा परिसर स्वच्छता व दुरुस्तीसाठी स्वतंत्रपणे मालमत्ता व्यवस्थापकाची नेमणूक केली. ७) ध्यानधारणा- दिल्लीतील शाळांमध्ये आनंदवर्गात घेतला जाणारा सजग ध्यानधारणा हा महत्त्वाचा पैलू आहे. सजग ध्यानधारणेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना मन एकाग्र करणे आणि ते तसेच टिकवून ठेवणे, आपल्या मनातील विचारांकडे तटस्थतेने पाहणे या विषयी शिकवले जाते. सुरुवातीची ५ मिनिटे आणि शाळा सुटतानाची २ मिनिटे ध्यानासाठी राखून ठेवलेली असतात. आठवड्यातून एकदा ४५ मिनिटांचा संपूर्ण वेळ ध्यानासाठी व त्यावर चर्चा करण्यासाठी राखून ठेवला जातो. विद्यार्थी त्यांना आलेल्या अनुभवांविषयी यावेळी चर्चा करतात. थोड्याच दिवसांत असे लक्षात आले की, बाह्य आवाज, शारीरिक बदल यामुळे मुले विचलित न होता केवळ मनात येणाऱ्या व जाणाऱ्या विचारांवर लक्ष केंद्रित करायला शिकली. थोडक्यात ही मुले त्यांच्या प्रत्येक कृतीकडे सजगतेने पाहणारी शिकली. यामुळे मुलांमधील परस्पर संबंधातही सुधारणा दिसू लागली.

भविष्यातील योजना

* २२००० हंगामी शिक्षकांना नियमित वेतनश्रेणी लागू करणे. त्यांना नोकरीची सुरक्षितता मिळवून देणे.
* रजा प्रशिक्षण काळात शिक्षकांची कमतरता भासू

नये म्हणून एकूण शिक्षकसंख्येच्या दहा टक्के अधिक शिक्षकांची भरती करणे. * नवउद्यमी अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक दृष्टिकोन रुजवून त्यांना उद्योजक बनवणे. * २५ टक्के अभ्यासक्रम कमी करून विद्यार्थ्यांच्या दप्तराचे ओझे कमी करणे. * नवीन शिक्षण बोर्डाची स्थापना करणे. * शिक्षकांना दर पाच ते सात वर्षांनी प्रशिक्षण देण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण विद्यापीठाची स्थापना करणे.

समारोप

शिक्षण व्यवस्थेने केवळ ज्ञानाचे हस्तांतरण न करता मिळालेल्या ज्ञानाचे उपयोजन अर्थात हे ज्ञान प्रत्यक्षात उपयोगात कसे आणायचे याचे शिक्षण द्यायचे असते. उच्च दर्जाचे शिक्षण घेतल्यानंतर चौकटीबाहेरचा विचार करण्याची मानसिकता निर्माण झाली पाहिजे. शिक्षणातून नोकऱ्या देणारे हात निर्माण झाल्यास बेरोजगारीच्या प्रश्न सुटेल. सध्या देशात बेरोजगारीचे प्रमाण आठ टक्क्यांच्या वर पोहोचले आहे.

चांगल्या वातावरणातून आलेली मुले स्वतःहून अनेक गोष्टी शिकत असतात. त्यांना ज्ञान देणे, त्यांच्यावर संस्कार करणे हे तुलनेने खूप सोपे आहे; पण निम्न स्तरातून आलेल्या मुलांना शिक्षणाची गोडी लावणे, त्यातून त्यांच्यावर चांगले संस्कार करणे हे खरे आव्हान आहे. एक शिक्षक म्हणून हे आव्हान जर आम्ही स्वीकारले तर खासगी मराठी शाळा तसेच सरकारी शाळांना पुन्हा एकदा सुगीचे दिवस आल्याशिवाय राहणार नाहीत.

 लेखक हे रावसाहेब पटवर्धन
विद्यालय व ज्यु. कॉलेज, पुणे येथे गेली
२२ वर्षे मराठी व भूगोल विषयाचे
अध्यापन करतात. आयुका, पुणेच्या
सहकार्याने ६ इंच व्यासाच्या दोन दुर्बिणी
तयार केल्या.

Email : vinodwagh2011@gmail.com

प्रतिश्वाह...

माहे एप्रिल २०२२ चा शिक्षण संक्रमण अंक हाती पडताच सर्वप्रथम मी अनुक्रमणिका वाचली. तसे सर्वच लेख अप्रतिम आहेत पण 'मराठी भाषासमृद्धी उपाययोजना' या लेखाकडे माझे लक्ष वेधले गेले. लेखक सतीश पोरे यांनी अतिशय महत्त्वाच्या आणि आवश्यक मुद्द्यांवर चर्चा केली आहे. मराठी भाषेतील व्याकरण आणि अवधान किंवा अनवधानाने होणाऱ्या चुकांचा त्यांनी सखोल आढावा घेतला आहे. त्यासाठी त्यांनी आपल्या रोजच्या जगण्यातील अनेक उदाहरणे सुंदर पद्धतीने मांडली आहेत. मराठी भाषा ही अतिशय समृद्ध भाषा आहे. त्यासाठी शिक्षक, लेखक यांना तर मार्गदर्शन आहेच; पण त्याचबरोबर सर्वसामान्य लोकांनादेखील ते फायद्याचे ठरते.

सद्यस्थितीत 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक दर्जेदार ज्ञानदानाचे आणि महत्त्वाचे मार्गदर्शन करताना दिसते. लेखक सतीश पोरे आणि सर्व 'शिक्षण संक्रमण' संपादक मंडळास मी धन्यवाद देतो. भविष्यात अजून सुंदर, चांगले आणि उपयुक्त लेखन आम्हांला वाचायला मिळेल ही अपेक्षा करतो.

धन्यवाद!

प्रवीण देवरे, सहा. शिक्षक

नूतन विद्यामंदिर हायस्कूल(हिंदी) मालाड, पूर्व मुंबई ४०००९७

ओळख स्वतःची, दिशा करिअरची

स्नेहा चव्हाण, मुंबई : ८३६९०१५०१३

करिअर शब्दाला मराठीत कारकीर्द म्हणतात. करिअर म्हणजे एखाद्याची जीवनशैली: करिअर म्हणजे मिळवलेले यश, संपादन केलेले कौशल्य, करिअर म्हणजे जीवनाचा दर्जा, करिअर म्हणजे समाधान. ज्या विषयाचा आपण सखोल अभ्यास केला आहे, ज्या विषयात आपल्याला खरा रस आहे, रुची आहे अशा विषयाशी निगडित कायमस्वरूपी काम करणे म्हणजे करिअर.

माझ्या विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणींनो,

दहावीची आणि बारावीची परीक्षा तुमच्या भावी करिअरची दिशा ठरवत असल्याने तुमच्या व पालकांच्या दृष्टीने ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. करिअर हे प्रत्येकाला महत्त्वाचे असते. मुळातच करिअर हा शब्द जीवनाशी व अधिक खोलवर विचार केल्यास जीवनातील यशापयशाची संबंधित असल्याने करिअर या शब्दाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. करिअर या विषयावर चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम या शब्दाचा अर्थ समजण्याचा प्रयत्न करूया. करिअर शब्दाला मराठीत कारकीर्द म्हणतात. करिअर म्हणजे एखाद्याची जीवनशैली! करिअर म्हणजे मिळवलेले यश, संपादन केलेले कौशल्य, करिअर म्हणजे जीवनाचा दर्जा, करिअर म्हणजे समाधान. **ज्या विषयाचा आपण सखोल अभ्यास केला आहे, ज्या विषयात आपल्याला खरा रस आहे, रुची आहे अशा विषयाशी निगडित कायमस्वरूपी काम करणे म्हणजे करिअर.** आपल्या आवडीच्या क्षेत्रात, सृजनशीलता येणे, प्रायोगिक विचारसरणीने, प्रगतीपथावर आरुढ होताना विविध कौशल्ये, आवश्यक ज्ञान, पैसा, आनंद आणि समाधान मिळविणे म्हणजे उत्तम करिअर होय.

करिअर घडविणे सोपे नाही. निश्चित विचारसरणी त्यामागे असावी लागते. दहावी-बारावी नंतर विद्यार्थ्यांना मौल्यवान अशी ७-८ वर्षे करिअरसाठी मिळतात. ही ७-८ वर्षे उमेदीची, विद्यार्जनाची असतात. या कालावधीत उत्तम प्रकारे करिअर घडविता येते; म्हणून जीवनध्येय ठरविताना ते दहावी, बारावीच्या वर्षात ठरविणे फायद्याचे ठरते. त्यानुसार पुढील पावले टाकता येतात.

मित्रहो, आपले करिअर स्वतःलाच घडवावे लागते. मडके घडविताना कुंभार व माती दोन्ही चांगले असावे लागतात. दोघांपैकी एक चांगला व दुसरा चांगला नसेल तर उपयोगाचे नाही. करिअरचे असेच असते. आपण स्वतः व संधी दोन्ही चांगले असावे लागतात. याकरिता स्वतःला सदैव तयार ठेवावे लागते. थोडक्यात काय तर करिअर निवडतानासुद्धा जागरूक असणे गरजेचे आहे. यासाठी करिअरचे नियोजन अथवा करिअर निवड करण्यापूर्वीची पहिली पायरी म्हणजे स्वतःला ओळखा/स्वतःचे आत्मपरीक्षण करा. करिअर नियोजन करण्यापूर्वी व्यक्तीने मी कोण आहे? कसा/कशी आहे? माझ्याकडे कोणत्या क्षमता आहेत? याची ओळख करून घ्यावी. जमल्यास प्रशिक्षित तज्ज्ञांकडून मार्गदर्शन घ्यावे. शक्य असल्यास

तज्ज्ञांकडून मानसशास्त्रीय कसोट्यांचे आयोजन करून त्यानुसार स्वतःची ओळख करून घेतल्यास करिअर नियोजनास अधिक फायद्याचे ठरते किंवा केलेले नियोजन प्रभावीपणे अमलात येते. सदर बाबतीत माजी शिक्षण संचालक डॉ. काळपांडे यांनी 'शत्रुसंधो' ही संकल्पना मांडली. 'शत्रुसंधो' या शब्दांमधील 'श' म्हणजे-विद्यार्थ्यांनी स्वतःकडे असणाऱ्या शक्तीस्थानांचा किंवा स्वतःच्या क्षमतांचा विचार करावा. त्रु म्हणजे त्रुटी - विद्यार्थ्यांनी स्वतःकडे असणाऱ्या त्रुटी / कमतरता कोणत्या आहेत याची जाणीव करून घ्यावी. सं म्हणजे संधी-ज्या करिअरसाठी नियोजन केले आहे, त्यामध्ये भविष्यातील संधी काय-काय आहेत जसे-पदोन्नती व व्यावसायिक फायदे इत्यादींचा विचार करावा. त्याचप्रमाणे धो म्हणजे धोके-ज्या करिअरची निवड व नियोजन केले आहे त्यामध्ये भविष्यात धोके किंवा असमाधानकारक बाबी कोणत्या आहेत. जसे, प्रशासकीय सेवेत करिअर करण्याचे नियोजन केले असेल तर वारंवार बदली होऊन कौटुंबिक स्वास्थ्य बिघडण्याचा धोका किंवा इतर असमाधानकारक घटक यांचाही विचार करावा लागतो.

विद्यार्थ्यांनो, आत्मपरीक्षण करत असताना त्यामध्ये अनेक बाबींचा समावेश होतो हे लक्षात ठेवा. जसे स्वतःची बौद्धिक क्षमता, अभिरूची, अभियोग्यता, स्वभाववैशिष्ट्ये, शारीरिक - मानसिक क्षमता या जाणून घ्या. एकविसाव्या शतकात, सर्व क्षेत्रांत करिअरच्या अमर्याद संधी आहेत. उत्तम करिअरसाठी शिक्षणाबरोबरच कौशल्यांचीही जोड असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तुमच्या आवडीच्या क्षेत्रातील यशस्वी व्यक्तींना भेटून त्या क्षेत्राविषयी अधिक माहिती जाणून घ्या. शिक्षणाबरोबरच अर्धवेळ कामाचा अनुभव घ्या. कष्टाबरोबर यशापयशातून देखील शिकण्याची तुमची तयारी असेल

तर आवडीच्या क्षेत्रात प्रगती नक्कीच होईल. करिअरची दिशा विचारपूर्वक निवडा व निवडलेल्या पर्यायांची जबाबदारी घ्या. चला तर मग कागद व पेन घ्या. तुमच्या क्षमतांची यादी करा. त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधींची यादी करा. त्यांची सांगड घाला. त्याबरोबर 'स्वतःच्या कमतरता' यांचीही यादी करा. त्यावर नेमकी उपाययोजना करा. तुमच्या कमतरता पुढील करिअर मार्गात धोके, अडथळे उत्पन्न करू शकतात. या कमतरतांची वेळीच जाणीव हवी. आपण जेव्हा स्वतःच्या क्षमता, कमतरता यांची यादी करतो तेव्हा त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी, धोके यांची त्यामुळे कल्पना येते. यशाचा निश्चित आराखडा तयार करता येतो. स्वतःशी प्रामाणिक रहा. 'शत्रुसंधो'ची यादी करा. यादीनुसार कृती करा. कृतीयुक्त आराखडा महत्त्वाचा आहे. तुमच्या स्वप्नांना, आकांक्षांना, इच्छांना कृतीची जोड हवी. त्यासाठी नियोजन, विचारांची बैठक व ध्येय हवे.

काळाची पावले वेळीच ओळखणारे नेहमी म्हणत असतात, 'परमेश्वराने हे निळेशार भव्य आकाश निर्माण केले आहे. ते जसे गरुडासाठी असते, तसेच ते छोट्या चिमणीसाठीही असते. ज्याने त्याने आपल्या क्षमतेप्रमाणे उडायचे असते आणि उंच आकाशातून विहार करण्याचा आनंद घ्यायचा असतो.' ओळखा स्वतःला आणि ठरवा करिअरची दिशा, अन् आत्मविश्वासाने उत्तुंग यश मिळवा.

 लेखिका या श्रमिक विद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई येथे सहशिक्षिका आहेत. महाराष्ट्र शासन, व्यवसाय मार्गदर्शन व निवड संस्था, मुंबई येथे करिअर समुपदेशक म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : chavansneha62@gmail.com

भारतीय ज्ञान परंपरा

दिनानाथ पाटील, कल्याण ९०२९२४१८५५

प्राचीन भारतीय ज्ञान तथा विज्ञान की परंपरा एक अद्भुत खजाना है। अंतरिक्ष विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान तथा विज्ञान के अनेक आयाम भारतीय ज्ञान परंपरा में शामिल हैं। हमारे ऋषि मुनियों ने विश्वकी ज्ञान परंपरा को समृद्ध किया है। इस गौरवशाली परंपरा के बारे में इस लेख में विवेचन किया गया है।

भारतीय संस्कृति प्राचीन है, तथा भारत विश्व को ज्ञान का कुम्भ प्रदान करने वाला देश है। भारतीय ज्ञान की परंपरा चिरंतन काल से चली आ रही है। विश्व का प्रथम विश्वविद्यालय भी इसी पवित्र भूमि में तक्षशीला और नालंदा के रूप में था। सर्वप्रथम हम ज्ञान का अर्थ देखते हैं। विश्व को शुन्य देनेवाले आर्य भट्ट की ये भूमी है। इस भूमी को ज्ञान कोई नयी बात नहीं है। ये ज्ञानीयों की भूमी है, तो ये ज्ञान क्या है? ये जानना जरूरी है। ज्ञान मतलब बोध, जानना, जानकारी, विद्या, निरपेक्ष सत्य की स्वानुभूति ही ज्ञान है।

ज्ञान के स्रोत

अपने जीवन में मनुष्य सदैव स्रोतों के माध्यम से सीखता है। ज्ञान के स्रोत इस प्रकार हैं। प्रकृति, पुस्तकें, इंद्रिय अनुभव, साक्ष्य, तर्क बुद्धि, अंतःप्रज्ञा अन्तःदृष्टि द्वारा ज्ञान, अनुकरणीय ज्ञान आदि अनेक विधाओं द्वारा ज्ञान प्राप्त किया जा सकते हैं।

मानव जीवन में ज्ञान का बहुत अधिक महत्त्व है। ज्ञान मानव जीवन के लिए रीढ़ की हड्डी की तरह कार्य करता है। मनुष्य की तीसरी आँख ज्ञान है। ज्ञान भौतिक, और जानना आध्यात्मिक जगत को समझने में मदद करता है। ज्ञान से ही मानसिक, बौद्धिक, स्मृति, निरीक्षण, कल्पना और तर्क आदि शक्तियों का विकास होता है। ज्ञान स्वयं व्यक्तित्व का विकास और समाज सुधार के लिए सहायक होता है जैसे : ज्ञान अंधविश्वास, रूढ़िवादिता को दूर करता है। नैतिकता ज्ञान से ही प्राप्त की जा सकती है। शिक्षा

प्राप्ति हेतु ज्ञान साधन का काम करता है। ज्ञान सद्गुण है और अज्ञान पाप है। ज्ञान स्वयं की पहचान कराने का सशक्त साधन है। ज्ञान वह गुण है जो मनुष्य को अंधेरे से उजाले की ओर ले जाता है। ज्ञान का प्रकाश सूर्य के समान है, ज्ञानी मनुष्य ही अपना और दूसरों का कल्याण करने में सक्षम होता है। ज्ञान सृष्टि के रहस्य को खोजता है। ज्ञान से चरित्र निर्माण और बोध होता है। ज्ञान सत्य तक पहुँचने का साधन है। ज्ञान मनुष्य की प्रगति का आधार है। ज्ञान शक्ति है। ज्ञान असीमित है।

कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय के हरियाणा के स्वर्ण जयंती वर्ष के अवसर पर सीनेट हॉल में समकालीन संदर्भ में प्राचीन भारतीय ज्ञान विषय पर व्याख्यान करते हुए अंतरिक्ष वैज्ञानिक प्रो. ओम प्रकाश पांडे ने कहा कि भारतीय ज्ञान परंपरा हजारों वर्ष पुरानी है। इस ज्ञान परंपरा में आधुनिक विज्ञान प्रबंधन सहित सभी क्षेत्रों के लिए अद्भुत खजाना है। भारतीय दृष्टिकोण से ही ज्ञान परंपरा का अध्ययन कर हम एक बार फिर विश्व गुरु बन सकते हैं। उन्होंने कहा कि अपने जीवन में भारतीयता को अपनाने की जरूरत है। उन्होंने कहा कि आर्य भट्ट, चरक ऋषि, कणाद ऋषि, नागार्जुन, हर्षवर्धन, अगस्त्य ऋषि, भारद्वाज ऋषि जैसे सैकड़ों महापुरुष हुए हैं जिन्होंने अपने ज्ञान से विश्व की ज्ञान परंपरा को समृद्ध किया है। वह अपने युग के महान संशोधक आविष्कारकर्ता थे।

काशी, तक्षशीला, नालंदा, विक्रमशिला, वलभी, ओदंतपुरी, जगद्दल, नदिया, मिथिला, प्रयाग, अयोध्या

आदि शिक्षा के केंद्र थे। दक्षिण भारत के एन्नारियम, सलौत्ति, तिरुमुक्कुदल, मलकपुरम, तिरुवोरियूर में प्रसिद्ध विद्यालय थे। अग्रहारों के द्वारा शिक्षा का प्रचार और प्रसार शताब्दियों तक होता रहा। कादिपुर और सर्वज्ञपुर के अग्रहार विशिष्ट शिक्षा केंद्र थे। भारतवर्ष के गुरुकुलों में पढ़ाई जाने वाली शाखाएँ हम निम्न जानकारी से पता कर सकते हैं। इस जानकारी को पाकर हमारे मन में उत्पन्न शंकाएँ दूर हो जाएंगी और भारत की गुरुकुल परंपरा का अभिमान होगा।

१. अग्नि विद्या (Metallurgy) २. वायु विद्या (Aviation) ३. जल विद्या (Navigation) ४. अंतरिक्ष विद्या (Space Science) ५. पृथ्वी विद्या (Environment & Ecology) ६. सूर्य विद्या (Solar System Studies) ७. चंद्रलोक विद्या (Lunar Studies) ८. मेघ विद्या (Weather Forecast) ९. पदार्थ विद्युत विद्या (Battery) १०. सौर ऊर्जा विद्या (Solar Energy) ११. दिन रात्रि विद्या १२. सृष्टि विद्या (Space Research) १३. खगोल विद्या (Astronomy) १४. भूगोल विद्या (Geography) १५. काल विद्या (Time) १६. भूगर्भ विद्या (Geology and Mining) १७. रत्न व धातु विद्या (Gemology & Metals) १८. आकर्षण विद्या (Gravity) १९. प्रकाश विद्या (Optics) २०. तार संचार विद्या (Communication) २१. विमान विद्या (Aviation) २२. जलयान विद्या (Water, Hydraulics Vessels) २३. आग्नेय अस्त्र विद्या (Fire Arms and Ammunition) २४. जीव जंतु विज्ञान विद्या (Zoology Botany) २५. यज्ञ विद्या (Material Science)

यह थी वैज्ञानिक विद्याएँ व्यावसायिक और तकनीकी विद्या निम्न प्रकार की थी : वाणिज्य (Commerce), भेषज (Pharmacy), शल्यकर्म व चिकित्सा (Diagnosis and Surgery), कृषि (Agriculture), पशुपालन (Animal Husbandry), पक्षि पालन (Bird Keeping) पशु प्रशिक्षण (Animal Training), यान यन्त्रकार (Mechanic), रथकार

(Vehicle Designing), रत्नकार (Gems), सुवर्णकार (Jewellery Designing), वस्त्रकार (Textile), कुम्भकार (Pottery), लोहकार (Metallurgy), तक्षक (विषज्ञान) (Toxicology), रंग साज (Dyeing), रज्जुकार, वास्तुकार (Architect), पाकविद्या (Cooking), सारथ्य (Driving), नदी जल प्रबंधक (Water Management), सुचिकार (Data Entry), गोशाला प्रबंधक (Animal Husbandry), उद्यान पाल (Horticulture) वन पाल (Forestry), नापित, तर्कशास्त्र (Logic), न्यायशास्त्र (Law), नौका शास्त्र (Ship Building), रसायन शास्त्र (Chemical Science), ब्रह्मविद्या (Cosmology), न्याय वैद्यकशास्त्र (Medical Jurisprudence), अथर्ववेद क्रव्याद (Postmortem) अथर्ववेद आदि विद्याओं के तंत्रशिक्षा के वर्णन हमें वेद और उपनिषद में मिलते हैं।

गुरुकुल में यह विद्याएँ सिखाई जाती थी पर गुरुकुल समय के साथ लुप्त हुए तो यह विद्याएँ भी लुप्त होती गयी। आज अंग्रेज मैकाले शिक्षा पद्धति से हमारे देश के युवाओं का भविष्य नष्ट हो रहा है, तब ऐसे समय में गुरुकुल के पुनः उद्धार की आवश्यकता है।

प्राचीन ऋषि मुनि एवं दार्शनिक हमारे आदि वैज्ञानिक थे, जिन्होंने अनेक आविष्कार किए और विज्ञान को भी ऊंचाइयों पर पहुंचाया।

कुछ प्रसिद्ध भारतीय प्राचीन ऋषि मुनि वैज्ञानिक एवं संशोधक :

अश्विनीकुमार

ऐसा माना जाता है कि ये देवताओं के चिकित्सक थे। उड़ने वाले रथ एवं नौकाओं का आविष्कार इन्होंने ही किया था ऐसा कहा जाता है।

धन्वंतरि

आयुर्वेद के प्रथम आचार्य व प्रवर्तक माने जाते हैं। इनके ग्रंथ का नाम धन्वंतरि संहिता है। शल्य चिकित्सा शास्त्र के आदि प्रवर्तक सुश्रुत और नागार्जुन इन्हीं की परंपरा में हुए थे।

महर्षि भारद्वाज

आधुनिक विज्ञान कहता है कि राइट बंधुओं ने वायुयान का आविष्कार किया। पारंपारिक मान्यताओं के अनुसार कई सदियों पहले ही ऋषि भारद्वाज ने विमान शास्त्र के जरिए वायुयान को गायब करने के असाधारण विचार से लेकर, एक ग्रह से दूसरे ग्रह व एक दुनिया से दूसरी दुनिया में ले जाने के रहस्य अवगत कराए। इस तरह ऋषि भारद्वाज को वायुयान का आविष्कारक भी माना जाता है।

महर्षि विश्वामित्र

ऋषि बनने से पहले विश्वामित्र क्षत्रिय थे। ऋषि वशिष्ठ से कामधेनु गाय को पाने के लिए हुए युद्ध में मिली हार के बाद तपस्वी हो गए। भगवान शिव से विश्वामित्र ने अस्त्र विद्या पाई। इसी कड़ी में माना जाता है कि आज के युग में प्रचलित प्रक्षेपास्त्र अथवा मिसाइल प्रणाली हजारों साल पहले विश्वामित्र ने ही खोजी थी।

महर्षि गर्गमुनि

नक्षत्रों के खोजकर्ता गर्ग मुनि माने जाते हैं। मतलब सितारों की दुनिया के जानकार गर्गमुनि ही थे, जिन्होंने श्रीकृष्ण एवं अर्जुन के बारे में नक्षत्र विज्ञान के आधार पर जो कुछ भी बताया, वह पूरी तरह सही साबित हुआ। कौरव पांडवों का महाभारत युद्ध विनाशक रहा। इसके पीछे वजह यह थी कि युद्ध के पहले पक्ष में तिथि क्षय होने के १३ वें दिन अमावस थी। इसके दूसरे पक्ष में भी तिथि क्षय थी। पूर्णिमा १४ वें दिन आ गई और उसी दिन चंद्रग्रहण था। गर्ग मुनि जी ने पहले ही तिथि-नक्षत्रों की यही स्थिति व नतीजे बता दिए थे।

महर्षि पतंजलि

आज महर्षि पतंजली का नाम कौन नहीं जानता। आधुनिक दौर में जानलेवा बीमारियों में एक कैंसर या कर्करोग का आज उपचार संभव है। किंतु ऋषि पतंजलि ने कई सदियों पहले कैंसर को भी रोकने वाला योगशास्त्र रचकर बताया कि योग से कैंसर का भी उपचार संभव है।

महर्षि कपिल मुनि

महर्षि कपिल सांख्य दर्शन के प्रवर्तक व सूत्रों के रचयिता थे, इन्होंने चेतना की शक्ति एवं त्रिगुणात्मक प्रकृति के विषय में महत्त्वपूर्ण सूत्र दिए थे।

महर्षि कणाद

ये अनन्य दर्शन के प्रवर्तक हैं। ये अणु विज्ञान के प्रणेता रहे हैं। इनके समय अणु विज्ञान दर्शन का विषय था, जो बाद में भौतिक विज्ञान में आया।

महर्षि सुश्रुत

शल्य चिकित्सा पद्धति के ये प्रख्यात आयुर्वेदाचार्य थे। इन्होंने सुश्रुत संहिता नामक ग्रंथ में शल्य क्रिया का वर्णन किया है। सुश्रुत ने ही त्वचारोपण (प्लास्टिक सर्जरी) और मोतिया बिंद की शल्य क्रिया का विकास किया था। पार्क डेविस ने सुश्रुत को विश्व का प्रथम शल्यचिकित्सक कहा है।

जीवक

सम्राट बिंबिसार के एकमात्र वैद्य। उज्जैन के सम्राट चंडप्रद्योत की शल्य चिकित्सा इन्होंने ही की थी। माना जाता है कि गौतम बुद्ध की चिकित्सा भी इन्होंने की थी।

महर्षि बौधायन

बौधायन भारत के प्राचीन गणितज्ञ और शुल्बशास्त्र के रचयिता थे। आज दुनिया भर में यूनानी यूक्लिडियन ज्योमेट्री पढ़ाई जाती है मगर इस ज्योमेट्री से पहले भारत के कई गणितज्ञ ज्योमेट्री के नियमों की खोज कर चुके थे। उन गणितज्ञ में बौधायन का नाम सबसे ऊपर है, उस समय Geometry या Algebra को भारत में शुल्बशास्त्र कहा जाता था।

महर्षि भास्कराचार्य

आधुनिक युग में धरती की गुरुत्वाकर्षण शक्ति (पदार्थों को अपनी ओर खींचने की शक्ति) की खोज का श्रेय न्यूटन को दिया जाता है। किंतु बहुत कम लोग जानते हैं कि गुरुत्वाकर्षण का रहस्य न्यूटन से भी कई सदियों पहले भास्कराचार्य जी ने ढूंढ निकाला था। भास्कराचार्य जी ने अपने सिद्धांतशिरोमणि ग्रंथ में

पृथ्वी के गुरुत्वाकर्षण के बारे में लिखा है कि पृथ्वी आकाशीय पदार्थों को विशिष्ट शक्ति से अपनी ओर खींचती है। इस वजह से आसमानी पदार्थ पृथ्वी पर गिरता है।

महर्षि चरक

चरक, औषधि के प्राचीन भारतीय विज्ञान के पिता के रूप में माने जाते हैं। वे कनिष्क के दरबार में राज वैद्य थे, उनकी चरक संहिता चिकित्सा पर एक उल्लेखनीय पुस्तक है। इसमें रोगों की एक बड़ी संख्या का विवरण दिया गया है और उनके कारणों की पहचान करने के तरीकों और उनके उपचार की पद्धति भी इसमें समाविष्ट है। वे स्वास्थ्य के लिए महत्वपूर्ण पाचन, चयापचय और प्रतिरक्षा के बारे में बताते थे और इसलिए चिकित्सा विज्ञान चरक संहिता में, बीमारी का इलाज करने के बजाय रोग के कारण को हटाने पर अधिक ध्यान दिया गया है। चरक आनुवांशिकी (अपंगता) के मूल सिद्धांतों को भी जानते थे।

ब्रह्मगुप्त

७ वीं शताब्दी में, ब्रह्मगुप्त गणित को दूसरों से परे ऊंचाइयों तक ले गये। गुणन के अपने तरीकों में, उन्होंने लगभग उसी तरह स्थान मूल्य का उपयोग किया था, जैसा कि आज भी प्रयोग किया जाता है। उन्होंने गणित में शून्य पर नकारात्मक संख्याएं और संचालन शुरू किया। उन्होंने ब्रह्म मुक्त सिद्धांतिका को लिखा, जिसके माध्यम से अरब देश के लोगों ने हमारे गणितीय प्रणाली को जाना।

महर्षि अग्निवेश

अग्निवेश या वह्निवेश आयुर्वेदाचार्य थे जिन्होंने अग्निवेशतंत्र संहिता की रचना की। ये शरीर विज्ञान के रचयिता थे। अग्निवेश के नाम से नाड़ी परीक्षा तथा हस्तिशास्त्र भी प्रसिद्ध हैं। महर्षि शालिहोत्र : इन्होंने पशु चिकित्सा पर आयुर्वेद ग्रंथ की रचना की। महर्षि शालिहोत्र पशुचिकित्सा (Veterinary Sciences) के जनक माने जाते हैं। इन्होंने शालिहोत्र संहिता नामक ग्रन्थ की रचना की।

आर्यभट्ट

ये महान खगोलशास्त्र और गणितज्ञ थे। इनका जन्म ४७६ ई. में कुसुमपुर (पाटलिपुत्र) पटना में हुआ था। इन्होंने ही सबसे पहले सूर्य और चन्द्र ग्रहण की व्याख्या की थी। और सबसे पहले इन्होंने ही बताया था की धरती अपनी ही धुरी पर धूमती है और इसे सिद्ध भी किया था और यही नहीं इन्होंने ही सबसे पहले पाई (π) के मान को चित्रित किया।

महर्षि वराह मिहिर

इनका जन्म ४९९ ई . में कपित्थ (उज्जैन) में हुआ था। ये महान गणितज्ञ और खगोलशास्त्रज्ञ थे। इन्होंने पंचसिद्धान्तका नाम की किताब लिखी थी जिसमें इन्होंने बताया था कि अयनांश का मान ५०.३२ सेकेण्ड के बराबर होता होता है और इन्होंने शून्य और ऋणात्मक संख्याओं के बीजगणितीय गुणों को परिभाषित किया। कहा जाता है कि दिल्ली स्थित महरौली में इन्ही की खगोलशाला थी।

हलायुध

इनका जन्म १००० ई. में काशी में हुआ था। ये ज्योतिषविद और गणितज्ञ व महान वैज्ञानिक भी थे। इन्होंने अभिधानरत्नमाला या मृतसंजीवनी नामक ग्रन्थ की रचना की। इसमें इन्होंने पास्कल त्रिभुज (मेरु प्रस्तार) का स्पष्ट वर्णन किया है। पुरातन ग्रंथों के अनुसार, प्राचीन ऋषि-मुनि एवं दार्शनिक हमारे आदि वैज्ञानिक थे, जिन्होंने अनेक आविष्कार किए और विज्ञान को भी ऊंचाइयों पर पहुंचाया।

हमारे देश में शिक्षा नहीं थी लेकिन १८९७ में शिवकर बापूजी तळपदे ने मुंबई में हवाई जहाज बनाकर उड़ाया था जिसको देखने के लिए उस टाइम के हाई कोर्ट के जज महादेव गोविंद रानडे, मुंबई के एक राजा महाराज गायकवाड के साथ-साथ जहाज देखने के लिए हजारों लोग मौजूद थे। उसके बाद एक डेली ब्रदर नाम की इंग्लैंड की कंपनी ने शिवकर बापूजी तळपदे के साथ समझौता किया और बाद में बापू जी की मृत्यु हो गई यह मृत्यु भी एक षड़यंत्र है। उनकी हत्या कर दी गई और बाद में १९०३ में राइट बंधु ने हवाई जहाज बनाया।

आप लोगों को बताते चलें कि आज से हजारों साल पहले की किताब है महर्षि भारद्वाज की विमान शास्त्र जिसमें ५०० हवाई जहाज ५०० प्रकार से बनाने की विधि है उसी को पढ़कर शिवकर बापूजी तलपडे ने हवाई जहाज बनाया था।

अमेरिका के प्रथम राष्ट्रपति जॉर्ज वाशिंगटन १४ दिसंबर १७९९ को सर्दी और बुखार की वजह से मरे थे। उनके पास बुखार की दवा नहीं थी। उस टाइम भारत में प्लास्टिक सर्जरी होती थी और हमारे गुरुकुल में अंग्रेज प्लास्टिक सर्जरी सीख रहे थे। ऑस्ट्रेलियन कॉलेज ऑफ सर्जन मेलबर्न में ऋषि सुश्रुत की प्रतिमा 'फादर ऑफ सर्जरी' टाइटल के साथ स्थापित है।

एक समय था, लोग शिक्षा लेते थे ताकि वे समाज में अच्छे इंसान बने, ज्ञान बांटे। कुछ युद्ध कला और राजपाट में निपुण होने की शिक्षा लेते थे। कुछ ज्ञान, धर्म, राजनीति तथा कूटनीति की शिक्षा लेते थे। कुछ व्यापार चलाने वाले तो कुछ सेवा सम्बन्धी व्यवसायों में निपुण होते थे। कलाकार होते थे जो शिल्पकला, हस्तकला, चित्रकला से लेकर कुम्हारों की मिट्टी से बर्तन बनाने की कला में माहिर बनते थे। हर कोई उन गुणों को सीखता और उनमें कुशलता हासिल करता था। किसी भी राष्ट्र अथवा समाज में शिक्षा व्यक्तित्व निर्माण, सामाजिक नियंत्रण और सामाजिक व आर्थिक प्रगति का मापदंड होती है। भारत की वर्तमान शिक्षा पद्धति कुछ हदतक ब्रिटिश प्रतिरूप पर आधारित है जिसे सन १८३५ ई. में लागू किया गया। जिस तीव्र गति से भारत के सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक परिदृश्य में बदलाव आ रहा है उसे देखते हुए यह आवश्यक है कि हम देश की शिक्षा प्रणाली की पृष्ठभूमि, उद्देश्य, चुनौतियों और संकट पर गहन अवलोकन करें।

भारत पर सभ्यतागत आक्रमणों में एक बड़ा आक्रमण, यहां की ज्ञान परंपरा पर किया गया था। भारतीय ज्ञान परंपरा का सबसे बड़ा आधार थे वेद और इसलिए अंग्रेजों सहित समस्त यूरोपीय बौद्धिक जगत ने वेदों को निरर्थक साबित करने के लिए एडी-चोटी एक कर दी थी। सबसे पहले कहा गया कि वेद तो चरवाहे और गडरिये आर्यों के लिखे गीत मात्र हैं,

इनमें किसी प्रकार का कोई दर्शन या विज्ञान नहीं है। फिर वेदों के व्यर्थता को साबित करने के लिए इनका अनर्गल भाष्य करने और वैदिक साहित्य को हीनतर साबित करने के लिए वैदिक साहित्य पर विभिन्न प्रकार के आरोप लगाने जैसे प्रयास भी किए गए।

सन १८३५ ई में जब वर्तमान शिक्षा प्रणाली की नींव रखी गई थी तब लार्ड मैकाले ने स्पष्ट शब्दों में कहा था कि अंग्रेजी शिक्षा का उद्देश्य भारत में प्रशासन के लिए नौकर, मध्यस्थ, दलाल की भूमिका निभाने तथा सरकारी कार्य के लिए विशिष्ट लोगों को तैयार करना है। मतलब शिक्षा का उद्देश्य अंग्रेजों के राज्य के शासन सम्बन्धी हितों को ध्यान में रखकर बनाया गया था।

आजादी के बाद राधाकृष्ण आयोग (१९४८-४९), माध्यमिक शिक्षा आयोग मुदलियार आयोग (१९५३), विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (१९५३), कोठारी शिक्षा आयोग (१९६४), राष्ट्रीय शिक्षा नीति (१९६८) और नवीन शिक्षा नीति (१९८६) आदि के द्वारा भारतीय शिक्षा व्यवस्था को समय-समय पर सही दिशा देने की गंभीर कोशिश की गयी।

विद्यार्थी प्रचलित शिक्षा प्रणाली पुरे रूप से सक्षम नहीं है। इसलिए उसके सार्थ परिणाम नहीं मिलते। उन्हें शिक्षा का आनंद मिलने की अपेक्षा उसमें होनेवाली झंझटें ही अधिक त्रस्त करने लगी हैं। शिक्षा महत्त्वपूर्ण है क्योंकि यह लोगों को पूर्ण और सम्मानजनक जीवन जीने की अनुमति देती है।

शिक्षा की वर्तमान प्रणाली एक भौतिक सुख की जरूरत बन के रह गई है जिसमें कही ना कही मानव मूल्य का निरन्तर न्हास हुआ है, इसलिये जरूरी है कि शिक्षा का अंतिम लक्ष्य चरित्र निर्माण और मानव मूल्य का निर्माण होना चाहिए।

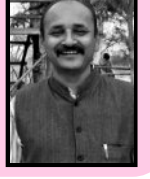
 लेखक भारतीय सैनिकी

विद्यालय, खडवली रोड अध्यापनाचे कार्य करतात. शोधनिबंध, स्फुट लेखन करतात. व्याख्याने देतात. यासाठी त्यांना अनेक पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

Email : dmrao3@yahoo.com

पर्यावरण आणि मानव

डॉ. श्रीकांत पारखी, नागपूर : ९८२२२३३४६३

मानवाने पर्यावरणाचे रक्षण व संवर्धन केले पाहिजे. जैववैविध्याने नटलेल्या या वसुंधरेच्या सर्व संसाधनांवर मानवाबरोबर इतर प्रजातींचाही समान अधिकार आहे. पर्यावरणाचे रक्षण झाले तरच मानवसमाज टिकू शकेल, नाहीतर त्याच्याच अस्तित्वाला धोका आहे हे सांगणारा हा लेख.

आपली मानवी प्रजाती तीन दशलक्ष वर्षांपूर्वीची आहे. सुमारे बारा हजार वर्षांपूर्वी मानव वनात राहून शिकार आणि वन्य पदार्थ गोळा करून आपले पोट भरीत होता; परंतु त्यानंतर कृषी क्षेत्रात क्रांती होऊन सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी मानवाने शेती करायला सुरुवात केली. त्यानंतर सतराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती होऊन औद्योगीकरण व शहरीकरणाला सुरुवात झाली व आता जवळपास पन्नास वर्षांपूर्वी माहिती व तंत्रज्ञानामुळे जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. त्यामुळे मानवी समाजात सांस्कृतिक बदल होत गेले. आपल्या मूलभूत गरजा आणि वाढत्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी आपण पृथ्वीवर अनेक बदल घडवून आणले; परंतु त्यामुळे पर्यावरणाचा असमतोल होऊन पृथ्वीवर प्रदूषण, पर्यावरणीय ऱ्हास घडून आला. जो मानव प्राचीन काळात निसर्गाचा आज्ञाधारक, उपासक, संशोधक व रक्षक होता तोच माणूस आज वसुंधरेचा संहारक, मारक आणि विध्वंसक भूमिकेत वावरू लागला आहे. जगातील बहुतेक मानवी समूह निसर्गातील प्रत्येक घटकाला पवित्र मानत आले आहेत. त्या घटकांची ते पूजा करतात, तसेच धार्मिकतेची जोड देऊन त्यांचे रक्षण करीत आहेत. भारतातील राजस्थानमधील बिष्णोई जमातीचे लोक केजरी वृक्षाची व काळवीटाची पूजा करतात, तर महाराष्ट्रातील आदिवासी देवराईचे संवर्धन करून त्याची मनोभावे पूजा करतात. देवराई आदिवासींना पाणी, जळाऊ लाकडे, गुरांसाठी गवत आणि औषधी

वनस्पती पुरवितात. देवराया जैवविविधतेच्या आश्रयस्थान समजल्या जातात ज्या अनेक प्रादेशिक वनस्पती व प्राण्यांच्या प्रजातींना आधार देतात; परंतु आज मानवानेच लालची वृत्तीने शिकार करून तसेच वनांचा नाश करून देवराया नष्ट केल्या आहेत. नैसर्गिक संसाधने ही मानवी जीवनास देणगी आहे. हवा, पाणी, माती आणि जैवविविधतेच्या संवर्धनाने माणसाचे स्वास्थ्य व आरोग्य सुधारते. जेव्हा ही संसाधने नष्ट होतात तेव्हा आरोग्याच्या समस्या व विकृती वाढतात आणि आयुष्यमान कमी होते. जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितल्यानुसार आरोग्य म्हणजे, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक स्वास्थ्याची उत्तम स्थिती असून फक्त रोगमुक्त अवस्था व सशक्तपणा नव्हे. अनारोग्यदायी वातावरणामुळे मानसिक ताण, चिंता, कर्करोग होण्याची शक्यता वाढते आणि इतर रोगदेखील शरीराच्या अवयवांची क्षमता कमी करतात. आज संपूर्ण वसुंधरा कोवीड-१९ या महाभयानक महामारीच्या विळख्यात सापडली असून त्यामुळे संपूर्ण पृथ्वीवरील जनजीवन अस्ताव्यस्त झालेले आहे.

आज जगातील प्रचंड वाढत्या लोकसंख्येमुळे मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वसुंधरेला अक्षरशः ओरबाडू लागला आहे. त्यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्ती, जंगले, पाणी, खनिजे यांचा नाश होत आहे. एवढेच नव्हे तर पृथ्वीवरील इतर सजीवांचे

जीवनसुद्धा मानवाने धोक्यात आणले आहे. औद्योगिकरणामुळे विसाव्या शतकापासूनच वातावरणात आर्सेनिक, कोबाल्ट, निकेल इत्यादी विषारी मूलद्रव्यांचे प्रमाण खूपच वाढत गेले आहे. खनिज तेल, दगडी कोळसा व इतर जीवाष्म इंधन ज्वलनामुळे ऑक्सीजन वायूचे प्रमाण कमी झाले व कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढले. इंधन व इमारतींसाठी प्रचंड वृक्षतोड झाली, त्यामुळे ऑक्सिजन वायूचे प्रमाण कमी झाले. कारखान्यांची व मोटारींची संख्या वाढली असून यामधून कार्बन मोनॉक्साईडसारखे विषारी वायू वातावरणात मिसळतात व हवा दूषित होते, त्यामुळे आज पृथ्वीवरील सर्व सजीवांचे जीवन मानवाने धोक्यात आणले आहे. एवढेच नव्हे तर अनेक वन्यजीव, पशुपक्षी व जलचर प्राणी, वनस्पती नष्ट झाल्या आहेत किंवा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत, त्यामुळे वसुंधरेचे सौंदर्य नष्ट होत आहे. कारखान्यांमधून बाहेर पडणारी वेगवेगळ्या प्रकारची विषारी द्रव्ये, जड धातू, प्रक्रिया न करता पाण्यात सोडतात तसेच शेतीमधून पाझरणारी कीटकनाशके, कृत्रिम सेंद्रिय रसायने आणि दीर्घकाळ टिकणारी सेंद्रिय प्रदूषके पाण्यात सोडल्याने पाणी व भूगर्भजल प्रदूषित होते व त्यामुळे त्याचा मानवी आरोग्यावर दुष्परिणाम होत आहे.

आण्विक चाचण्या, देशादेशांमधील युद्धे आणि अणु प्रकल्पांमधील अपघात यामुळे त्या परिसरातील पर्यावरणाचा न्हास होतो. उर्तीमध्ये रेडिओ न्युक्लाइड्स जमा झाल्यामुळे कर्करोग व जनुकीय बदल होतात. यामुळे विकृत अवयवांची बाळे जन्मास येतात.

पर्यावरणीय नीतीशास्त्र हे मानव आणि पर्यावरणाच्या नात्याचा अभ्यास करते. मानवासह इतर सजीवांच्या प्रत्येक प्रजातीचा पृथ्वीवरील सर्व संसाधनांवर समान अधिकार आहे व त्यामुळे पर्यावरणीय हक्क हे मानवी हक्कापेक्षा श्रेष्ठ आहेत. कारण ते संपूर्ण सृष्टीच्या

एकात्म कल्याणाशी जोडलेले आहेत. मनुष्य नैसर्गिक पर्यावरणाचा लाभ घेणारी पृथ्वीवरील एकटी प्रजाती नसून ती अनेक दशलक्ष प्रजातींपैकी एक आहे. निसर्गात सर्व सजीवांस संपूर्ण जीवन जगण्याचा समान अधिकार आहे. मनुष्याने हे जाणले व मान्य केले पाहिजे की, आपण एकटे पृथ्वीवर जगू शकत नाही तर इतर सर्व जैवविविधता ही आपल्यासाठी आधारभूत आहे; म्हणून आपल्याला निसर्ग किंवा पर्यावरणीय घटकांचा विचार केला पाहिजे. आम्ही इतर प्रजातींचे हक्क स्वीकारले पाहिजेत. म्हणजेच प्रत्येक सजीवास शांततापूर्ण, चांगल्या आणि स्वच्छ पर्यावरणाचा हक्क आहे. तसेच सजीवांविषयी करुणा व नैसर्गिक संसाधनांचा त्यांचा समान अधिकार आहे, याची जाणीव बाळगली पाहिजे. आता आपण जैवविविधतेचा अधिकार व सजीव संस्कृतीचे रक्षण करण्याच्या अधिकारांचा विचार केला तरच हे पर्यावरण शाश्वत राहील.

संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्क जपण्यासाठी पर्यावरणाचे रक्षण, पर्यावरणाची चांगली स्थिती टिकवून ठेवणे, पर्यावरणाची हानी रोखणे, निसर्ग आणि नैसर्गिक संसाधनांची कमाल वापराची मर्यादा स्वीकारणे यांसारख्या गोष्टी सांगितल्या आहेत; म्हणून मानवी समाजाने आपल्या आईला म्हणजेच वसुंधरेला वाचविण्यासाठी प्रयत्न करणे आज अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा आपल्या संपूर्ण मानवी समाजावर आई वसुंधरेच्या विरहाने असे म्हणण्याची वेळ येईल :

“प्रेमस्वरूप आई, वात्सल्यसिंधू आई!

बोलावू तुज आता, मी कोणत्या उपायी!!”

 लेखक शंकरराव चव्हाण कनिष्ठ महाविद्यालय खापरखेडा, नागपूर येथे समाजशास्त्र अभ्यास मंडळ, सदस्य आहे.

Email : shrikantparkhi66@gmail.com

अल्पवयीन मुलांचे अपघात

अरविंद अपाले, अमरावती : ७३५००९८२११

पालक अल्पवयीन मुलांच्या हातात दुचाकी देतात. मुले गाडी बेफिकीरपणे चालवतात. कधी तर गाडी चालवताना भ्रमणध्वनीवर बोलतात. त्यामुळे अपघात घडतात; म्हणून मुलांच्या हाती दुचाकी देताना त्यांचे वय, गाडी चालवण्याचा परवाना, वाहनाची गरज याचा विचार पालकांनी करावा हे सांगणारा हा लेख.

दिवसेंदिवस अल्पवयीन मुलांच्या अपघातांचे प्रमाण वाढलेले आहे. हा पालकांसाठी व शाळेतील मुख्याध्यापकांसाठी चिंतेचा विषय झाला आहे. मुलांच्या बाईकचा स्पीड खूप जास्त असतो. काही मुले-मुली यांच्या बाईकचा स्पीड शर्यतीसारखा असतो, त्यामुळे खूप भीती वाटते. अल्पवयीन मुलांचे दुचाकी चालविण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे; म्हणून नागपूरच्या पोलीस कार्यालयाने पालकांविरुद्ध गुन्हे दाखल करण्याची मोहीम सुरू केली आहे. विशेष म्हणजे ही मुले १० वी, १२ वीची जास्त असतात. कारण या मुलांकडे वेळ खूप कमी असतो. वेळेचीही बचत व्हावी हाही उद्देश असू शकतो; पण असा उद्देश जीवघेणा होऊ शकतो, असे मला वाटते. काही पालक आठवीपासूनच मुलांच्या हाती बाईक देतात. हा लाड आहे की गरज की, श्रीमंतीचे प्रदर्शन हेच मला समजत नाही. पालक मुज्रा आहेत, तरी आपण असे का करता ?

आज अमरावती जिल्ह्यातील बाईकची संख्या पाहिली तर लाखोंच्या घरात आहे. नागपूर शहरात ही संख्या पाच लाखाहून अधिक आहे. त्यातील अर्धी वाहने लहान मुले आणि तरुणांकडे आहेत. मुलांमधील अॅडव्हेंचर करण्याची वृत्ती, सुसाट गाडी चालवण्याची हौस, आणि वेळेशी स्पर्धा करण्याची धडपड यातून सर्वत्र 'धूम' स्टायल वाहने चालवताना विद्यार्थी दिसून येतात. अमरावती जिल्ह्यातील अनेक नामांकित शाळेत ही मुले बाईक घेऊन जातात. जर यांना शाळेने मनाई केल्यास ट्युशन क्लासमध्ये ही मुले हमखास बाईक घेऊन जातात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ट्युशन झाल्यावर या मुलांची मजा पहावीशी वाटते, कारण

त्यांच्यामध्ये शर्यती लागलेल्या असतात की माझ्या पुढे कोण जातो. अलीकडे शाळा, ट्युशनच्या परिसरात शिक्षकांच्या नव्हे तर विद्यार्थ्यांच्या दुचाकीच्या रांगा लागलेल्या असतात.

सकाळी आणि सायंकाळी शहराच्या अनेक प्रमुख मार्गावर वेगाने गाडी पळवणारी मुले-मुली दिसून येतात. आता मात्र, त्यावर नियंत्रण येणार आहे. कारवाईचा बडगा टाळण्यासाठी पालकांनीही सावध होऊन मुलांना गाडी देण्याचा मोह आवरावा. सकाळी कॉलेजमध्ये जाताना पालक त्यांच्या हाती गाडी देतात कारण पालकांना त्यांना शाळेत अथवा कॉलेजमध्ये सोडून यायला वेळ नसतो. या मुलांचे अथवा मुलींचे वय किती असते तर १४ ते १८. आरटीओ नियमानुसार या वयात बाईक चालविता येत नाही. कारण बाईक चालविण्याचे लायसन्स मिळत नाही. जगात दररोज सुमारे ३४०० लोक रस्त्यावर अपघातामुळे मृत्युमुखी पडतात. असंख्य लोकांना इजा होत असते किंवा ते अपंग होत असतात. रस्त्यांवर लहान मुले वयोवृद्ध व सायकल चालविणाऱ्यांना अपघाताचा सर्वात जास्त धोका संभवतो. हे सर्व माहीत असतानासुद्धा मुलांच्या डोक्यावर हेल्मेट नसते. बाईकचा स्पीड हासुद्धा धोकादायक असतो.

एक दिवस मी कृषी उत्पन्न बाजार समिती परतवाडा येथे मुलांना थांबवून चौकशी केली व त्यांच्या आईवडिलांचे नाव विचारले. कृषी उत्पन्न बाजार समितीसमोर एक मुलगी मरता मरता वाचली. मी लगेचच आईवडिलांचा फोनवर सर्व परिस्थिती सांगितली. मुलांना आई-वडील सायकल का देत

नाहीत? आपण सायकली वापरून कॉलेज शिकलो नाही का? मग आजच्या मुलांच्या बाबतीत असे का? पालकांनी आता तरी सावध व्हावे.

५००० रूपयांपर्यंत सायकल मिळते. खनिजतेलांची बचत तर होईलच व अपघातांचे प्रमाणसुद्धा कमी होईल. जागतिक स्तरावर विश्वस्वास्थ्य संघटना विविध देशांतील सरकारी व स्वयंसेवी संस्था मिळून रस्त्यांवरील अपघात टाळण्याकरिता वर्णनात्मक सूचना तयार करत आहेत. ज्यात हेल्मेटचा वापर करणे, वाहन चालविताना सीट बेल्ट आवश्यक लावणे, मद्यपान करून गाडी न चालवणे, अधिक वेगाने गाडी न चालवणे इत्यादींचा समावेश आवश्यक आहे. आता मुलांच्या पालकांवर कार्यवाही होणार आहे. दिवसेंदिवस मुलांच्या अपघातांचे प्रमाण वाढत आहे. रस्त्यावर चालणाऱ्यांना मुलांची भीती वाटते कारण मुले बाईक वेगात चालवितात. याला काही पुराव्यांची गरज आहे का? आपणही रत्याने चालताना हा प्रकार पाहत असतो, मात्र आपणही त्यांचा मनमानी अट्टाहास रोखत नाही.

शाळेच्या सूचनाफलकावर जरी लिहिले असले तरी या सूचनांचा विपर्यास केलेला दिसतो. विद्यार्थी घरी येईपर्यंत पालक चिंतेतच असतो. त्यामुळे यावर काही पर्याय काढता येईल का यावर पालकांनी चिंतन करणे आवश्यक आहे. सरळसरळ सायकल घेऊन द्या. तुमच्या घरापासून शाळा ४ किमीपेक्षा जास्त नाही हे अंतर खूप झाले. जाणे-येणे ८ किमी अंतर होईल. मुलांना व्यायामाचीही गरज असतेच. शरीरही चांगले राहील व अपघातांची शक्यताही नाही. अपघातांचे प्रमाण वाढत असल्यामुळे अशी प्रकरणे चौकशीसाठी परिवहन विभागाकडे येत आहे. त्यामध्ये आता पालकांना कार्यवाहीला सामोरे जावे लागणार. याच्या हालचाली शासन स्तरावर सुरू आहेत. पालकांना कायदेशीर कार्यवाहीला आता सामोरे जावे लागणार आहे. सकाळी ५ पासून मुलांच्या मागे शिकवणी वर्गाची घाई असते. उशीर झाल्यास सर काही बोलतील काय या भीतीने तर मुले वेगात बाईक

चालवीत नसतील? संपूर्ण भारतात हाच प्रश्न पालकांना, शाळा व्यवस्थापन समितीला, मुख्याध्यापकांना भेडसावत आहे. मुलगा घरी जाईपर्यंत मुख्याध्यापकांचा जीव टांगणीला लागलेला असतो. लिहायला खूप सोपे वाटते; परंतु संकट आल्यावरच याचे महत्त्व कळणार की काय? राज्यभर रस्ते सुरक्षा सप्ताह साजरा होत आहे. माझ्या मते संपूर्ण भारतातील शाळांच्या मुख्याध्यापकांनी अशा मुलांच्या पालकांना शाळेत बोलावून समज दिली पाहिजे. शाळेत परिवहन समिती असतेच. या गंभीर प्रश्नावर सर्वांगीण विचार करायला पाहिजे. या प्रश्नांचा पर्याय म्हणून सुरुवात आपल्यापासून करूया. १८ वर्षांखालील मुलांना बाईक देऊच नका म्हणजे अपघातांची भीती राहणार नाही.

पालकांची भूमिका काय ?

मुले बेफिकीरपणे गाडी चालवितात. पालक ड्युटीवर जातात. मुले शिकवणीवर्ग संपल्यावर सुसाट वेगाने गाडी चालवितात; पण दुर्घटनासे देर भली हे मुलांना का समजत नाही? त्यांना कोणी का रोखत नाही. पालक मुलांना बाईक चालविण्यास देतात ही चूक आहे. प्रथम ही चूक दुरुस्त करावी. अकारण लाड करू नयेत. कितीही गरज असली तरी या सर्व परिस्थितीवर पालक काय भूमिका घेतात यावर सर्वांचे लक्ष लागलेले आहे.

हेल्मेटची सक्ती करावी

आता महाराष्ट्रातील महानगराचा भाग सोडला तर हेल्मेटची सक्ती दिसत नाही. कर्नाटक सरकारने राज्याच्या वाहतूक नियमांमध्ये मोठा बदल केला आहे. राज्य सरकारने दुचाकी वाहनांवर प्रवास करणाऱ्या सर्वांना हेल्मेट वापरणे आवश्यक केले आहे. नव्या नियमानुसार. बाईक किंवा स्कूटर प्रवास करणाऱ्या १४ वर्षांपेक्षा मोठ्या मुलाने हेल्मेट परिधान करणे आवश्यक आहे. अपघाताला आळा घालण्यासाठी हेल्मेटची सक्ती करावी, तसा कठोर कायदा करून त्याची अंमलबजावणी करावी. हेल्मेट वापराचे फायदे काय हे सगळ्यांनाच माहीत आहे. डोके वाचले की जीव वाचला असा सरळ अर्थ आहे. या मुलांना हेल्मेट

सक्ती करावी. यामुळे अपघाताचे प्रमाण व बळी जाण्याच्या प्रमाणामध्ये घट होईल.

माझा महत्त्वाचा मुद्दा हाच आहे, की जो अपघात घडवून आणतो त्याच्यापेक्षा सरळ बाईक चालविणाऱ्याला कारण नसताना शिक्षा भोगावी लागते. रस्ते वाहतूकतज्ज्ञ विवेक पै यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीनुसार कोरोनानंतर राज्यामध्ये ऑक्टोबर अखेरीस २३,६२१ अपघातांची नोंद झाली असून यात २९,०३४ प्रवासी अपघातग्रस्त झाले. यात हजारो लोक मृत्युमुखी पडले तर, जखमींची संख्या १० हजारांहून अधिक आहे. यानुसार रोज सरासरी ९६ नागरिक अपघातग्रस्त होत आहेत.

कानाशी मोबाईल, गप्पांची रंगत व ऑनलाईन शिक्षण

१५ ते १८ या वयोगटातील मुले-मुली यांच्या बाबत टिप्पणीवजा सूचना करताना मला दुःख होत आहे. यात सर्वच मुले असे वर्तन करतात असे मी म्हणत नाही; पण अपवादात्मक स्थितीमध्ये बाईक चालवत असताना मोबाईलवर बोलतात. त्यामुळे त्यांची नजर आपल्या बोलण्याकडे असते. मानसशास्त्रीय नियमानुसार त्यांचा मेंदू व्यस्त झाल्यामुळे डोळेसुद्धा त्या प्रसंगामध्ये कामात असतात. परिणामी समोरून येणारे वाहन त्यांना दिसतच नाही व अपघात होतो. या मुलांजवळ मोबाईलसुद्धा असतात. मुलांचे सर्वात जास्त नुकसान मोबाईलमुळे झाले आहे. १) भूक कमी लागणे २) चिडचिड ३) डोळ्यांवर गंभीर परिणाम ४) संवादाचा अभाव ५) शिक्षकांमध्ये विसंवाद ६) शिक्षणाची तांत्रिक आव्हाने ७) विद्यार्थ्यांवर शारीरिक दुष्परिणाम ८) लॅपटॉपची सवय वाढली. ९) विद्यार्थ्यांचा स्क्रिन टाईम वाढला. १०) वेळोवेळी मोबाईल पाहण्याची सवय वाढली ११) विद्यार्थ्यांच्या पचन संस्थेवर विपरीत परिणाम झालेत. मुलांना डोळ्यांचे आजार वाढले आहेत.

सध्या महाराष्ट्र हा देशात रस्ते अपघातांमध्ये तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. मा. नितीनजी गडकरी यांनी मोटार वाहन कायद्यामध्ये बराच बदल केलेला आहे. आता अल्पवयीन वाहन चालकांना आळा घालण्यासाठीही कठोर नियम करण्यात आले आहेत. वाहतुकीचे नियम मोडता येणार नाहीत. तसे केल्यास दंड व वाहन परवाना रद्द करण्यात येणार आहे. नव्या नियमानुसार वाहतूक नियम मोडणाऱ्याला कठोर शिक्षा होणार आहे. अल्पवयीन मुलांकडून अपघात झाला तर मोटार वाहन कायद्याच्या कलम १९१ नुसार त्याचे पालक किंवा संबंधित वाहन मालकाला दोषी ठरवून तीन वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा आणि २५ हजार रुपये दंड होऊ शकतो. शिवाय अल्पवयीन मुले चालवत असलेल्या वाहनांची नोंदणी रद्द होणार आहे. महाविद्यालयाच्या परिसरात अल्पवयीन मुलांकडून दुचाकींचा सररास वापर होताना दिसत आहे. शिवाय दुचाकी चालवताना वेगावर नियंत्रण नसते. त्यामुळे अपघात होण्याचे प्रमाण जास्त आहे. एका दुचाकीवर तिघेजण बसणे, यासह वाहतूक नियमांचे उल्लंघन करून बेशिस्तपणे दुचाकी चालविल्या जातात.

१८ वर्षांखालील मुलांच्या हातात ५० सीसीच्या वरील दुचाकी देणे कायद्याने गुन्हा असूनही पालक आपल्या मुलांना बिनधास्तपणे दुचाकी देत असतात. या सर्व चर्चेवरून अल्पवयीन मुलांच्या अपघातास जबाबदार कोण आहे? वाचक म्हणून आपल्या लक्षात आले असेलच. फाजील लाड करू नका. संस्कारांच्या कार्यशाळेतून शिक्षण देण्याची गरज आहे. घरामध्ये आपले वृद्ध आई-वडील असतात. त्यांना वेळ देण्यासाठी मुलांवर मानसिक संस्कार करा. मोठमोठी पुस्तके वाचून मुलांना विद्वान तर कराच पण मुलांना घरातील संस्कार विसरू देऊ नका.

 लेखक समता विद्यालय चमक येथे मुख्याध्यापक आहेत. तसेच राज्यशास्त्र या विषयात गोल्ड मेडलिस्ट असून शैक्षणिक व आंतरराष्ट्रीय राज्यशास्त्राचे अभ्यासक आहेत

Email : arvindapale@gmail.com

वक्तृत्वाचा महामेरू : डेमॉस्थेनीस

अविनाश हळबे, पुणे : ९०११०६८४७२

परिस्थिती प्रतिकूल असणे अगर अनुकूल असणे हे आपल्या हातात नसते; परंतु हिंमत न हारणे, सातत्याने प्रयत्न करणे हे आपल्या हातात असते. प्रतिकूल परिस्थितीवरही त्याने मात करता येते. अगदी लहान वयात मातापित्यांचे छत्र हरपले व त्यांनी ठेवलेल्या संपत्तीचा विश्वस्तांनी अपहार केला. स्वतःची प्रकृती तोळामासाच, धड दोन वाक्ये बोलता येत नाहीत ही परिस्थिती. यातून असे वक्तृत्वाच्या क्षेत्रात जगन्मान्य नाव मिळवणाऱ्या डेमॉस्थेनीस याचा परिचय आणि झुंज या लेखात पाहूया.

मित्रांनो, आपण शिक्षण घेत असताना, घरी अथवा शाळेत आपल्याला थोडेफार तरी बोलावे लागते. घरात कुटुंबातील सदस्य अथवा नातेवाईकांशी आणि शाळेत मित्रांशी गप्पा मारणे हा फार किरकोळ भाग झाला. पण ज्यावेळी घरी पालकांच्या अथवा शाळेत शिक्षकांच्या प्रश्नांना उत्तरे द्यावी लागतात, त्यावेळेस गडबड होऊ शकते. एखाद्यात जन्मजात तोतरेपणा असू असतो, हे आपण समजू शकतो; परंतु काही मुलामुलींना व्यवस्थित बोलता येत असूनही, उत्तर देताना भांबावल्यासारखे होते. पाठांतर आणि तोंडी परीक्षेच्या वेळी तर आणखी विचित्र घडते. कित्येकदा प्रश्नांची उत्तरे माहिती असूनही, ऐनवेळी ती नीट सांगता येत नाहीत. भीती पण वाटत असते. त्या भीतीपोटी क्वचित चुकीचे उत्तर तोंडातून बाहेर पडते, आणि थोडक्यासाठी आपले गुण जातात. हो की नाही?

यावर उपाय आहेत. घरच्या लोकांनी अथवा शिक्षकांनी समजावून सांगून आपली भीती घालवणे, उच्चार सुधारून घेणे, वगैरेंचा फायदा होतोही; परंतु तो एका ठरावीक मर्यादेपर्यंत. पुढे आपले कसे व्हायचे ही शंका मनात येऊन काहीसे नैराश्य आल्याशिवाय राहत नाही.

वक्तृत्वाचा महामेरू समजल्या जाणाऱ्या डेमॉस्थेनीस या ग्रीक वक्ता आणि वकिलाची कथा बघूया.

त्याचा जन्म ग्रीसमधील अथेन्स नगरीत इसवी सनपूर्व ३८४ मध्ये झाला आणि मृत्यू इसवीसनपूर्व ३२२ मध्ये झाला. एकूण आयुष्य ६२ वर्षे. त्याचे वडील तिथे तलवारी, ढाली, भाले वगैरे शस्त्रास्त्रे बनवणारे अत्यंत श्रीमंत कारखानदार होते. आई क्लेओबुल ही सिसिथिअन वंशाची होती. दुर्दैवाने त्याचे मातृ-पितृ छत्र वयाच्या फक्त सातव्या वर्षी हरपले आणि तो जगात एकटा पडला, कारण इतर नातेवाईक कोणी नव्हते. त्याच्या वडिलांनी जवळजवळ ११ दशलक्ष डॉलर्सची संपत्ती मागे ठेवली होती. डेमॉस्थेनीस वयाने लहान असल्यामुळे अर्थातच त्याचे पालकत्व अफोबस, डेमोफोन आणि थेरीपीडिस या ३ प्रतिष्ठित गृहस्थांकडे सोपवले गेले; परंतु त्याचे लहान वय बघून, त्या तिघांनी डेमॉस्थेनीसची संपत्ती हडप केली. एकेकाळी श्रीमंत असलेल्या या मुलाची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची झाली.

पुढे जसजशी समज येऊ लागली तसतशी, त्याला या सगळ्या गोष्टींची जाणीव होऊ लागली. त्याने प्रथम या तिघांकडे जाऊन आपल्या संपत्तीचा वाटा मागितला; परंतु त्यांनी त्याला धुडकावून लावले. आपली संपत्ती परत मिळवायची असेल, तर आपल्याला न्यायालयात जाण्याशिवाय गत्यंतर नाही हे त्याच्या लक्षात आले. न्यायालयात दाद मागायची तर त्यासाठी वकील हवा. त्याचा खर्च हा लहान मुलगा कसा करू शकणार?

हा सगळा विचार केल्यावर आपली संपत्ती परत मिळवायची असेल तर, आपल्याला उत्तम वकील होऊन, आपली बाजू स्वतःलाच न्यायव्यवस्थेच्या समोर मांडावी लागेल, हाच एकमेव पर्याय होता. यासाठी उत्तम वक्तृत्व आणि कायद्याचा अभ्यास हवा; परंतु परिस्थिती सर्वस्वी प्रतिकूल होती. कारण डेमॉस्थेनीस हा लहानपणापासून अत्यंत अशक्त आणि मुखदुर्बळ होता. सात-आठ पायऱ्या चढतानाही त्याला धाप लागत असे. त्याला नीट बोलता येत नव्हते. आवाज लहान आणि तोतरा होता. बोलणे अडखळत आणि असंबद्ध असे. तो काय बोलतोय हे समोरच्या माणसाला कधीच समजत नसे! समस्या एक नसून अगणित होत्या. असा मुलगा न्यायालयात जाऊन आपली बाजू कशी मांडणार? असे असूनही प्रबळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्याने आपल्या या सर्व समस्यांवर, स्वतःच उपाय करायचे ठरवले.

प्रथम त्याने टेकड्या चढ-उतार करून आपली तब्येत आणि श्वासाचा दम (स्टॅमिना) वाढवला, जेणेकरून त्याला काही वाक्ये सलग आणि न अडखळता म्हणता येऊ लागली. तोतरेपणा जाऊन स्पष्टपणे बोलता यावे यासाठी डेमॉस्थेनीस स्वतःच्या तोंडात काचेच्या गोठ्या ठेवून तासन्तास बडबड करत असे. न्यायालयात बोलायचे तर आवाज मोठा हवा. तो आवाज मोठा होण्यासाठी तो समुद्रकिनारी जाऊन लाटांबरोबर मोठ्याने ओरडून बोलू लागला. शब्दवैभव वाढवण्यासाठी त्या काळातील प्रसिद्ध इतिहासतज्ज्ञ थुसीडीदेजच्या इतिहास संग्रहाचे वाचन त्याने सुरू केले. त्याबरोबर ग्रीक वाङ्मयातले अनेक प्राचीन श्लोक आणि उतारे पाठ करून, बोलताना त्याचा वापर तो चपखलपणे करू लागला. याच्या जोडीला त्याकाळातील सर्वोत्तम वक्त्यांची भाषणे तो ऐकत असे आणि त्यातली चांगली पल्लेदार वाक्ये लिहून घेऊन नंतर ती तोंडपाठ करत असे.

चेहऱ्यावरील हावभाव आणि नाट्यमयता आणण्यासाठी त्याने एका नाटक कंपनीत हरकाम्याची नोकरी पत्करली. आपले काम करता करता तो तिथल्या नटांच्या बोलण्याचे आणि अभिनयाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून, त्यांची नकल तो आरशासमोर उभे राहून करी. सराव करण्यासाठी त्याने जमिनीखाली एक खोली बनवली आणि त्यात तो वक्तृत्वाची उजळणी करत असे. आपल्याला वक्तृत्वाचा अभ्यास सोडून बाहेर जायचा मोह होऊ नये म्हणून डेमॉस्थेनीसने, आपल्या अर्ध्या डोक्याचा चमन गोटा करून स्वतःला विद्रूप बनवले होते, जेणेकरून बाहेर जायची लाज वाटे. यात काही वर्षे गेली असली तरी, कोणत्याही समस्येपुढे हार न मानता त्याने, अखंड प्रयत्नांनी प्रत्येकीवर मात केली असेच म्हणावे लागेल.

आपल्या वक्तृत्वाबद्दल आत्मविश्वास निर्माण होताच त्याने न्यायालयीन कामकाजाचाही अभ्यास केला आणि त्यावर टिपणे काढली. उत्तम वकील न्यायालयात कसा वादविवाद करतात हे पण पाहिले.

काही काळाने त्याच्या या अथक प्रयत्नांना यश आले आणि पहिले भाषण त्याने वयाच्या फक्त विसाव्या वर्षी केले. स्वतःच स्वतःचा वकील बनून आपली संपत्ती हडप करणाऱ्या तिघांविरुद्ध न्यायसंस्थेचे दरवाजे ठोठावून लढा दिला. प्रतिपक्षाचे वकील वयाने मोठे आणि अनुभवीसुद्धा होते; परंतु, त्याचा युक्तिवाद इतका बिनतोड असे की या वकिलांचा त्यापुढे टिकाव लागेना. असा जबरदस्त लढा देऊन त्याने आपल्या वडिलोपार्जित संपत्तीचा काही भाग पदरात पाडून घेतला!

हा लढा जिंकल्यावर त्याने पेशाने वकील बनून अनेकांना न्याय मिळवून दिला अथवा त्यांना न्यायालयात आपली बाजू कशी मांडावी हे शिकवले. काही होतकरू वकिलांना तर तो त्यांची भाषणे लिहून देत असे, ज्याचे रूपांतर काही दिवसांनी एका व्यवसायातही झाले. हळूहळू एक उत्तम लेखक, वकील आणि वक्ता अशी त्याची ग्रीसमध्ये प्रसिद्धी होऊ लागली.

त्या काळात ग्रीसच्या अथेन्स या नगरीवर मॅसिडोनियाची सत्ता होती. ती झुगारून देण्यासाठी डेमॉस्थेनीसने प्रचाराचे रान पेटवून, अथेन्सवासियांना मॅसिडोनियापासून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी उद्युक्त केले. त्यात त्याला काही वेळा यश आले तर काही वेळा माघारही घ्यावी लागली; परंतु आपल्या अमोघ आणि दर्जेदार वक्तृत्वाने तो जगातला सर्वोत्कृष्ट वक्ता म्हणून इतिहासात गणला गेला यात संशय नाही. त्याची काही भाषणे आणि पत्रे आजही उपलब्ध आहेत.

मित्रांनो, परिस्थिती सर्वस्वी प्रतिकूल असताना समस्येवर कशी मात करता येते. हे डेमॉस्थेनीसच्या उदाहरणातून दिसते. आपल्यापैकी बहुतेक मंडळींना त्याच्याइतक्या समस्या नक्कीच नसतील.

आता आपण यातून आपल्याला काय शिकायला मिळेल ते बघूया. त्याने केलेले काही उपाय आपल्यालाही करता येतील. या बरोबरच आपला आवाज आणि बोलणे अधिक स्पष्ट आणि श्रवणीय होण्यासाठी, त्याने जसे ग्रीक वाङ्मयातले वाचन-पठण केले, तसे आपल्यालाही संस्कृत स्तोत्रांचे पठण नक्कीच उपयोगी पडेल. याच्या जोडीला अवांतर वाचन आणि अभ्यास

हवा. आपल्या संस्थेच्या अथवा सार्वजनिक वाचनालयातून अशा नामवंत लेखकांची पुस्तके जरूर वाचावीत.

तर मित्रांनो, आपल्यातल्या कायिक, वाचिक अथवा मानसिक अशा कोणत्याही समस्येवर खचून न जाता, प्रबळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर सहज मात करता येते हे वरील सर्व उदाहरणांतून दिसते. यातून आपले नुसतेच शैक्षणिक अथवा एखादे महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट पूर्ण होईल असे नाही, तर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊन, आपणही समाजात एक आदरयुक्त स्थान मिळवू शकाल यात संशय नाही. चला, आता आपल्या मनातले सर्व नैराश्य झटकून टाकूया आणि प्रयत्नाला लागूया. यश तुमचेच आहे. त्यासाठी सर्वांना शुभेच्छा!

 लेखक पुण्याच्या टाटा मोटर्स मधून डिजिटल मॅनेजर या पदावरून सेवानिवृत्त झाले असून, विविध विषयांवर लेखन आणि प्रबोधन करतात.

Email : avinash.halbe21@gmail.com

प्रतिशाद...

एप्रिल २०२२ चा शिक्षण संक्रमणचा अंक मिळाला. वाचून आनंद वाटला. सदरच्या अंकातील डॉ. न. म. जोशी यांचा 'माझ्या जीवनातील सुवर्णयोग' हा लेख मला अतिशय आवडला. नुकतीच भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती झालेली आहे. संपूर्ण देशभर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जयंती उत्साहाने साजरी होते. त्या पार्श्वभूमीवर हा लेख वाचावयास मिळाला.

विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने संस्कारक्षम आणि गुणात्मक विकास साधणारा लेख वाटला. या लेखामधून डॉ. न. म. जोशी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची शिक्षणाबद्दलची ओढ लक्षात येते. या दोन शिक्षण तज्ज्ञांच्या जीवनातील साम्यही लक्षात आले. अशा गुणवत्तापूर्ण लेखाची निवड केल्याबद्दल संपादक मंडळास धन्यवाद!

श्री. सदाशिव नाना डांगे, माजी प्राचार्य
सावित्रीबाई फुले प्रशाला व ज्यु. कॉलेज, भवानी पेठ, पुणे

कार्यमग्नता : आनंदाचा झरा

माधव डाके काठवडेकर, बीड : ९७३०११५६२०

आनंद मिळवणे हे जीवनाचे उद्दिष्ट आहे; परंतु जीवनात रिकामा वेळ सकारात्मक कृतीच्या अभावी उदासीनता, कंटाळा, नकारात्मक विचार यासारख्या गोष्टींना कारणीभूत ठरतो. त्यावर उपाय म्हणजे स्वतःला कृतिशील वा सर्जनशील अशा एखाद्या कार्यात गुंतवून घेणे. त्यामुळे वेळ तर चांगला जातोच शिवाय व्यक्तिमत्त्व-विकासही साधला जातो असा विचार या लेखात मांडला आहे.

हल्ली मी अनेक लोक उदास झालेले पाहिलेत. कारण काय? तर वेळ जात नाही! काय करावे? म्हणजे वेळ जाईल...

कार्यालयीन कामे कर्तव्य म्हणून करावी लागतात म्हणण्यापेक्षा बऱ्याच वेळेस ती उरकून टाकली जातात. व्यवसाय, घर-काम, किंवा कार्यालयातील काम करणे याला करण्याशिवाय पर्याय नसतो; पण आनंदप्राप्तीसाठी कार्यपूर्ती कोठेही दिसून येत नाही; म्हणून दैनंदिन कार्य संपल्यावर रिकामपण खायला उठते. अशा तक्रारी अनेक वेळा ऐकायला मिळतात. मला वाटते 'करणे' हे क्रियापद कर्तव्य भावनेशी निष्ठा सांगते आणि वाट्याला आलेले 'काम मन लावून पूर्ण करणे' हे मात्र वेळ कारणी लावून आनंद प्रदान करण्याशी संबंधित असते. प्रत्येक मनुष्याला आनंद हवा आहे, यात अजिबात दुमत नाहीच; पण हा आनंद कशात, कधी, कुठे व कसा निर्माण करावा हे मात्र बहुतांशी अनेकांना ठाऊक नसते. खरंतर कार्यमग्नता हाच आनंदाचा नितळ, निर्मळ, स्वच्छ वाहता झरा आहे. आनंदाची व्याख्या ज्याच्या-त्याच्या आवडी-निवडीनुसार वेगवेगळी असू शकेलही पण आनंद शोधणे हे फार अवघड नाही, हे येथे आवर्जून नमूद करावेसे वाटते. या रिकामपणाच्या काळात आपल्याला आनंद देऊ शकेल अशी कृती आवडीने करणे हा उपाय आहे. ही कृती खाण्यापिण्यासारखी, क्षणिक आनंद व नंतर त्रासदायक ठरेल अशी नसावी. ही कृती सकारात्मक, सर्जनशील आणि क्रियाशील स्वरूपाची असावी.

शारीरिक आणि मानसिक थकवा घालवण्यासाठी दुपारच्या वेळी घटका दोन घटका घेतलेली वामकुक्षी शरीराला आणि मनाला ताजंतवानं करते; पण दिवस दिवस अंथरुणात पडून राहणे किंवा दिवस दिवस मोबाइल स्क्रीनशी डोळे लावून वेळ घालवणे मात्र चुकीचे आणि नैराशाला आमंत्रण देणारे आहे. शरीराला श्रमाचे आणि मनाला मननाचे, चित्ताला चिंतनाचे खाद्य पुरवले गेले तरच मन, चित्त आणि शरीर निरोगी राहते. अन्यथा मनुष्य शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या दुर्बल बनू लागतो. जीवनात प्रत्येकाने काहीतरी छंद जोपासावेत, कला आत्मसात कराव्यात, तासन्तास त्या छंदात अन् कलेत रमून जावे. आपल्या विश्वात रमणे यासारखे दुसरे सौख्य नाही; पण आपल्या विश्वात रमता येणे ही वाटते तेवढी सोपी गोष्ट नाही. डोक्यावर ओझे वाहता येणे किंवा दिवसभर शेतात किंवा कुठे कारखान्यात शरीरश्रम करणे एखाद्या वेळेस सोपे असेल पण एखाद्या गोष्टीत 'एकाग्र' होणे फारच कठीण काम आहे.

माझा मुलगा राजवीरचे मी बऱ्याच वेळा निरीक्षण करत असतो. तो तल्लख बुद्धीचा परंतु आळशी मुलगा असल्याचे अनेक वेळेला मला अनुभवायला आले आहे. अलीकडे त्याचा आळस घालवण्याचा विडा मी जाणीवपूर्वकच उचलला आहे. कारण त्याचा आळस घालवून त्याला मला कार्यमग्न बनवायचे आहे. जेणेकरून तो कार्यतत्पर बनून आनंदी

राहावा. विद्वान नाही झाला तरी चालेल; परंतु तो सदैव आनंदी असावा हाच या मागचा माझा उद्देश आहे. भले त्याने अभ्यास कमी केला तरी चालेल पण अवांतर पुस्तके, चरित्र ग्रंथ, गोष्टीची पुस्तके, टीव्हीवरील शैक्षणिक मालिकात त्याने रमावे, यासाठी मी आवर्जून प्रयत्नशील असतो. त्याने कार्यमग्न असावे म्हणून घरातील आवराआवर करणे, गरज नसताना कपड्यांच्या घड्या घालायला लावणे, एखादे चित्र काढायला लावणे, त्याच्या आवडीचे एखादे गाणे म्हणायला लावणे, त्याच्याबरोबर गाण्याच्या भेंड्या खेळणे, एखाद्या विषयावर निबंध लिहायला लावणे, एखाद्या समाजसुधारकांची माहिती सांगायला लावणे, त्याच्या आवडीचा गेम पाहायला लावणे, अशा नाना प्रयोगांतून त्याला कार्यमग्न ठेवण्यास मी आवर्जून प्रयत्नशील असतो.

शालेय अभ्यासाबरोबर त्याचे छंद, आवडीनिवडी यामध्ये त्याला कार्यमग्न ठेवण्यात मी बऱ्यापैकी यशस्वी झालो आहे. मागे लॉकडाऊनच्या काळात त्याची नेहमी तक्रार असे की, 'बाबा खूप बोअर होतंय' मग त्याचे हे बोअर होण्याची कारणे मी शोधली अन त्यावर त्यास 'कार्यमग्न' करत गेलो. आता एक दीड वर्षापासून 'बोअर होतंय' ही त्याची तक्रार अजिबात ऐकायला मिळत नाही. हा कार्यमग्नतेचा प्रयोग त्याच्यावर यशस्वी झालेला आहे. तसाच तो त्याच्याप्रमाणे माझ्या स्वतःवरही मी हा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला आहे.

कोरोना पूर्वी माझे 'दैनंदिन वेळापत्रक' निश्चित होते. सकाळी सात ते दुपारी एक वाजेपर्यंत शाळा, दुपारी दीड ते दोन वाजेपर्यंत जेवण, जेवणानंतर एक तास झोप, दुपारी चार ते सायंकाळी आठ वाचन-लेखन-अभ्यास वा ऐनवेळचे काम, नऊ वाजता जेवण आणि दहा साडे-दहा वाजता झोपणे; परंतु लॉकडाऊन नंतर शाळा बंद आणि दैनंदिन कामकाजात आलेला विस्कळीतपणा तसेच कामाच्या नियोजनाचा अभाव

यामुळे मी उगाच उदास, खिन्न होऊ लागलो. तासनतास बेडवर लोळत पडू लागलो. दिवस दिवस मोबाईल पाहत बसू लागलो, मोबाईल मुळे डोळे कान बधिर होऊ लागले; पण सततच्या रिकामपणामुळे आणि मोबाईल पाहण्यामुळे काही दिवसात माझ्या मनावर तीव्र उदासीनतेचे प्रचंड दडपण आले. तेव्हा मी जाणीवपूर्वक स्वतःला कार्यमग्न करायचे ठरवले. स्वतःला आवडीच्या विषयात गुंतून ठेवायचे ठरवले. इंद्रियांना आवडत्या विषयाचा आस्वाद घ्यायला भाग पाडले. माझ्या अभ्यासाच्या खोलीतल्या कपाटातल्या माझ्या आवडत्या लेखकांच्या दर्जेदार कथा, कादंबऱ्या, चरित्रे, कवींचे कवितासंग्रह वाचायला काढले. दिवसातून एखादे चित्र (अर्थात जसे जमेल तसे) काढण्याचा संकल्प केला आणि तो कृतीत उतरवला. दररोज एक तरी स्वरचित कविता करण्याचे ठरवून नित्यनेमाने दररोज एक कविता तयार करू लागलो. आठ दिवसात एखादा तरी प्रासंगिक लेख, चरित्रात्मक लेख, ललितलेख तयार करायचे ठरवून वर्तमानपत्रातून छापण्यास देता येईल यासाठी लिहित गेलो. वर्तमानपत्रात छापून यावा मी असे सातत्य ठेऊन मन लावून लिहू लागलो. शाळा बंद असल्याने सकाळी देवपूजेसाठी मला भरपूर वेळ मिळत होता. पाहता पाहता दिवस कधी मावळायचा हेच कळत नव्हते.

अर्थात कार्यमग्नता हेच माझ्या खिन्नतेवरचे, उदासीनतेवरचे औषध ठरलेले होते. माझ्याच नाही तर जगातील प्रत्येकाच्या उदासीनतेवरचे, खिन्नतेवरचे 'कार्यमग्नता' हेच रामबाण औषध असल्याची माझी अनुभवांती पक्की धारणा बनली आहे.

 लेखक राजस्थानी माध्यमिक विद्यालय, सहयोगनगर, बीड येथे सहशिक्षक म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : madhavmaharajdake@gmail.com

एक बी उद्यासाठी : सीडबँक

अनिता खडके, भादा : ८००७६१११५५

एका उपक्रमशील शिक्षिकेने मुलांना विविध वृक्षांच्या बिया गोळा करण्यास सांगितले. त्या बिया रुजवण्यास सांगून व काही बिया रस्त्याच्या कडेला, उघड्या जागेत फेकायला लावून वृक्ष लागवडीची संकल्पना राबविली. या कल्पनेचे छंदात रूपांतर होऊन आपल्या वसुंधरेची सेवा कशी केली, त्या उपक्रमाविषयीचा हा लेख.

उन्हाचा तडाखा वाढला. कुणी म्हणतो सूर्य आग ओकतोय तर कुणी म्हणतो सूर्य संतापलाय पृथ्वीच्या तापमानात प्रचंड वाढ झालीय. शाळाही अर्धवेळ झालीय. मुलांना सुट्टीचे वेध लागलेले. या सुट्टीला जाण्या अगोदर एक उपक्रम हाती घेतला. कारण उन्हाचे होणारी लाही - लाही, घशाची कोरड वारंवार पाणी प्यायला लागते. आपणही पाण्याची गरज तीव्र असलेल्या टंचाईग्रस्त भागात अन आमच्या लातूरला तर पाण्याचा यक्षप्रश्न. रेल्वेने पाणी आणले लातूरकरांनी; पण मुके प्राणी, पक्षी, जनावरे झाडे रोपटी गुरे ढोरे यांची तहान भागवणे फारच दिव्य होऊन जाते. त्यासाठी मात्र पाण्याचे नैसर्गिक साठेच लागतात. पण आज घडीला ते सुद्धा आटलेत. या गंभीर समस्या विचारात घेऊन मुले सुद्धा शाळा सुटली की पळत पळत जाऊन झाडे गाठत पुन्हा पळत पुन्हा झाडाखाली थांबत अन अशा पळवापळवीच्या खेळातून घर गाठत आहेत. पत्र्यांची घरे घामाघूम होऊन जात. या सर्व समस्येला मुले प्रत्यक्ष सामोरे जात. त्यांना या सर्वांची कारणे शोधायला लावली. जि. प. प्रशाला भादा ता. औसा जि.लातूर येथील माध्यमिक शिक्षिका खडके अनिता मारोती यांनी नववी वर्गात मुलांच्या समोर चर्चेसाठी हा विषय ठेवला. म्हणजेच सीड बँक, 'एक बी उद्यासाठी', सर्जनशील निर्मितीसाठी, जगण्यासाठी हा विषय ठेवल्याने मुले चर्चेत स्वतःहून भाग घेऊन अतिशय सुंदर चर्चा घडवून आणली. यामुळे मुलांनीच प्रश्न निर्माण केले त्याची कारणे शोधली व त्यावरती उपाय म्हणून 'बी बँक' तयार करण्याचे ठरवले. त्यामुळे मुलांना पर्यावरणाचे

महत्त्वही कळाले. शिक्षिकेलाही कोणत्या मुलामध्ये कोणते गुण आहेत याची कल्पना आली आणि त्याप्रमाणे बाईनी मुलांवरती जबाबदाऱ्या सोपवल्या.

मुले आपल्या परिसरात, अंगणात, शाळेतील झाडांच्या खाली सद्य परिस्थितीत अनेक बिया जमा करू लागले. त्यांना बाबांनी बाजारातून आणलेल्या फळांचेही बी सुकवून ठेवण्यास सांगितले.

सुरुवातीला बाईनी मुलांना घेऊन शाळेतील झाडांच्या बिया जमा केल्या यात करंजी, लिंबोळी, चिंचोके, तुळस, आंबे, बोरे, सदाफुली, शेवगा अशा बऱ्याच बिया जमा करून एका मेणकापडाच्या पिशवीत वेगवेगळ्या जमा करून घेतल्या. त्यांच्यावरती विद्यार्थ्यांचे नांव, झाडांच्या बियांचे नांव, शाळेचे नांव अधोरेखित करून पिशवी मेणबतीच्या साहाय्याने चिकटवून घेतली. हे काम मुले आनंदाने व उत्साहाने करू लागले. मुलांचा आनंद पाहून बाईनी पुन्हा मुलांना आवाहन केले. तुमच्या परिसरातील, अंगणातील, रस्त्याच्या कडेच्या झाडाची, शेतातील झाडांच्या बिया जमा करून त्यांना पिशवीत पॅक करणे व त्यावरती आपले नांव, शाळेचे नांव, व कशाचे बी आहे याची नोंद करण्यास सांगितले

अन् काय आश्चर्य मुलांकडून जवळपास २०० बियांच्या पिशव्या तयार केल्या गेल्या. "मुलांनो यानंतर आपणाला यापुढचा टप्पा गाठायचा आहे. आपण जून, जुलै महिन्यात म्हणजे पाऊस पडायला लागला की उघडे बोडके डोंगर रस्त्याच्या, सडकेच्या बाजूला, शेतात, अंगणात, शाळेतील रिकाम्या मैदानात अशा ठिकाणी बी टाकणे. एक बी रुजले तर किती झाडे तयार करील?"

* एक झाड वायू प्रदूषण टाळते. * एक झाड ऑक्सिजनचे उत्पादन करते. * एक झाड आसपासच्या परिसरातील २ अंश सेल्सीयस तापमान कमी करते. * एका झाडावर १०० पक्षी घरे बांधून राहू शकतात व त्याच्यावर त्यांच्या २५ पिढ्या जन्माला येतात आणि मधमाश्यांचे पोळे झाडावर असल्यास तीच संख्या लाखावर जाते. * एक झाड जमिनीची धूप थांबवते. * एक झाड माणसाला लहानपणीच्या पांगूळ गाड्या पासून ते आरामखुर्यापर्यंत तसेच वार्धक्यातील काठी ते स्मशानातील लाकडापर्यंत साथ देते. * एक झाड आपल्या पालापाचोळ्याची भर टाकून जमिनीचा कस वाढवते; म्हणून जगातील सर्व पैसा जरी एकत्र केला तरी आपण सहा महिने पुरेल एवढा ऑक्सिजन तयार करू शकत नाही. तासभर ऑक्सिजन विकत देणाऱ्या डॉक्टरांना देव मानतो पण आयुष्यभर एवढे सर्व देऊन त्या वृक्षाची कत्तल करतो. मुलांना झाडाचे महत्त्व खऱ्या अर्थाने समजले.

उपक्रमाची कार्यवाही

१) मार्च महिन्यात मुलाकडून बियांची जमवाजमव केली गेली. २) बिया पिशवीत भरून पॅक केल्या. ३) बी रुजवण्यासाठी मुलांना घरी कुंडीत वा रिकाम्या जागेत बी रुजवण्यासाठी जागा तयार करायला सांगितले. ४) मुलांनी अंगणात, दारात, कुंडीत माती भरून जागा केली. ५) बियांची रोपे तयार करण्यास सांगितले. ६) मुले दररोज रोपांना पाणी घालतात. ७) सुटीच्या दिवसात मामा, मावशी, आत्याच्या गावी जाताना रस्त्याच्या कडेने, सडकेने उघड्या जागेत बोडक्या माळरानावर बी टाकायला सांगितले.

उपक्रमाचे महत्त्व

१) हा उपक्रम मुलांच्याकडून राबवल्याने मुलांना प्रत्यक्ष निसर्गाच्या सान्निध्यात राहता आले. २) मुलांना पर्यावरणाची आवड निर्माण झाली. ३) मुलांना वेगवेगळ्या बियांची ओळख झाली. ४) मुले निसर्गाबाबत संवेदनशील बनली. ५) बी गोळा करून रुजवणे, वाढवणे यातून स्वतःच्या अनुभवातून त्यांना शिक्षण मिळाले. ६) स्वनिर्मितीचा आनंद मिळाला. ७) मुले पर्यावरणाच्या जवळ गेल्याने

पर्यावरणप्रेमी बनली. ८) प्रत्यक्ष अनुभवातून शिक्षण मिळाल्याने पर्यावरण रक्षणाचा संस्कार मुलांच्या मनावर कायम बिंबवता आला.

निष्कर्ष

१) शाळेत बियांची बँक मुलांच्याकडून तयार केल्याने शाळा भेटीला आलेल्या पाहुण्यांना स्वागत म्हणून निसर्गातील पाने, फुले न तोडता बियांची एक पिशवी भेट म्हणून देण्यात आली. २) ज्या मुलांकडे आपल्या नावाची पिशवी होती त्यांनाच पाहुण्यांचे स्वागत करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. ३) मुलांना शाळेबाबत व पर्यावरणाबाबत आस्था निर्माण झाली. ४) मुलांना वड, पिंपळ, तुळस, आंबा, चिंच, बोर, करंजी अशा वेगवेगळ्या बिया कशा असतात याचे ज्ञान प्राप्त झाले. शाळा भेटीला आलेले पाहुणे जातानाच रस्त्याच्या कडेला बी टाकल्याने सर्वदूर पर्यंत व्याप्ती वाढली. कारण डोंगर हे जमिनीतील पाणीसाठ्याचे बाह्य कवच असते. उन्हाळ्यात डोंगराचे बाह्य आवरण तापते, मात्र भूपृष्ठापर्यंत उष्णता पोहचू न शकल्यामुळे पाण्याचे बाष्पीभवन होत नाही. झाडांमुळेच जमिनीत पाणी मुरते. पाण्याची पातळी वाढते. म्हणून एक बी रुजवण्यासाठी पुढे येणे गरजेचे आहे. एक वड किंवा पिंपळ १५ एकराला पुरेल एवढे पाणी पुरवते म्हणून 'झाडे लावा झाडे जगवा' अशी ओरड करून भागणार नाही, तर झाडे माझा श्वासोच्छवास आहे, हे ओळखून झाडांचे भरणपोषण केले पाहिजे.

जि. प. प्रशाला, भादा, ता. औसा या शाळेने 'एक बी उद्यासाठी' हा उपक्रम हाती घेतल्याने हजारा बियांची रोपे तयार होतील व पावसाळ्यात त्या रोपांची लागवड होऊन प्रत्येक विद्यार्थ्याला एक झाड दत्तक देऊन वृक्षरोपण ते वृक्षसंवर्धनाचा वेगळा संदेश प्रत्यक्ष कृतितून मुलांपर्यंत नेता आल्याने पर्यावरणप्रेमी विद्यार्थी तयार झाले आहेत.

 लेखिका जिल्हा परिषद प्रशाला, भादा येथे अध्यापन करतात.

Email : anitakhadke123@gmail.com

Importance of Aptitude Test

Kiran Bava (Gosavi), Nashik : 9423184141

For choosing the most suitable career and for a good academic and general success, it is necessary for pupils of std. IX, std. X and std. XII to go for 'Aptitude Test.' This is because in this test, the talent intelligence and psychology of the student are taken into consideration.

Which trade or profession shall I learn? In what occupation can I earn a living by doing work that I like to do and can do well? What am I best fitted for? What are my aptitudes?

An experienced vocational and educational counsellor can help a person to find the best solution for his particular problem.

Aptitude means

Aptitudes indicate potentialities. Aptitude tests measure abilities and interests. They ascertain what an individual actually does in certain standardized situations, and from these measurements the estimate of his capacity for future accomplishment is made. It is an inference, a statistical probability, not a certainty. Moreover tests cannot sample all the important aspects of behaviour, nor plumb the depth of vocational requirements and purpose. Even with full data at hand, an inquirer's questions regarding his aptitudes can rarely be answered precisely and with positive assurance.

Aptitude test means

Gone are the days when a counsellor's responsibilities could be fulfilled without any reference whatever to the records of the person's behavior in the carefully standardized situation called aptitude test.

The obvious main function of standardized test of aptitude is to help in estimating the probabilities that a person would be able to follow successfully an occupation he is considering. In general, the purpose is to provide the inquirer (youthful or mature) with food for objective thinking about himself and his future in relation to the world of work. When helping a person to size up his chances of achieving a particular goal or to estimate the probabilities that he can prepare for a certain calling and follow it with satisfaction, his records of performance on certain standardized test may have considerable importance.

The value of the cumulative record becomes obvious in those instances where several test scores and other items are involved.

Need of aptitude test for students

When a child is born it is said that he is born to make his parents happy, some say that he is born with silver spoon in his mouth but it is uncertain even if he is born rich because if he is not ready to take pains in his future life, he may be poor and unsuccessful in later life.

All parents take care of their child from his birth but still in some cases they fail to understand the needs of their children. They are disappointed about their children. Some are nervous; some are frustrated. Why some people think so? It is a question to think over. Can we satisfy all the needs of the child, and show him the right path?

When a child reaches the age of 3 years all parents think of admitting him in nursery school. They start looking for a good school for him.

After std X or XII (S.S.C./ H.S.C.) what next? the question mark is there for parents teachers, and students, which side should be chosen to set the life goal for a bright and prosperous career. Parents think about financial problems and they plan a suitable career according to their own wish. Students without discussing with their peer group or considering the suggestions of friends decide to go to the side which their friends have chosen.

Admission is taken to various sides by various students but some take the admission without looking at their aptitude and when they come to know about their mistake one or two years are wasted and they have to struggle for the admissions. Many elder people when they talk with each other or discuss the career of others always say that they have chosen the wrong career. "Actually I would have preferred a particular course but nobody guided me and my parents did not encourage me, so I could not do so."

A child's career may be spoiled because of wrong guidance. That's why he needs proper guidance. Parents do give guidance but without

knowing their children's aptitudes. In order to find out their aptitudes children have to give the psychological aptitude test after tenth standard or twelfth. Then they discover their aptitudes and take correct decision with the help of Parents, Teachers and Trained Educational Counsellor who can conduct the aptitude test.

Role of counsellor

In the interview of the client (child) such data are reviewed and amplified, the counsellor inquires about the home and family history. Then he asks searching questions like how much time he works; how he works; his family background, his needs, his wishes, his ambitions, trustworthy person/s in his life, his ideal person (hero), his goals, his interest, his attitude, nature, friends, hobbies, likes and dislikes, his favourite subjects, his language, native place, whether he likes his work or study, his habits his health etc. Then the counsellor can give his opinion about the child's aptitude, I.Q., S.Q., his behavioural approach, personality, his vocational interest and choice, occupational information of different educational fields, his weak and strong points, how to improve his performance and about the techniques of study habits, to the pupil and his parents. Thus the counsellor helps his client or child to notice where these clues lead. He explores his personal resources and compares them with the opportunities ahead.

 लेखक टी. आर. हायस्कूल ऑफ ज्यु.
कॉलेज, दाभाडी (मालेगाव) येथे
शिक्षक समुपदेशक व बालरक्षक तथा
उपशिक्षक आहेत.

Email : kiranrbava@gmail.com

महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यालय मंडळ, पुणे - प्रकटन -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० आणि त्या अनुषंगाने प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या कृती आराखड्यामध्ये मुक्त शिक्षणावर भर देण्यात आलेला आहे. यामध्ये व्यावसायिक शिक्षण व मुक्त शिक्षणाची भूमिका अधोरेखित करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्यात त्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मुक्त मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

औपचारिक शिक्षण न घेतलेल्या (पूर्वी शाळेत न गेलेल्या) किंवा औपचारिक शिक्षण अर्धवट सोडलेल्या घटकांना या योजनेंतर्गत प्राथमिक स्तर इयत्ता ५ वी, उच्च प्राथमिक स्तर इयत्ता ८ वी समकक्ष परीक्षेसाठी संपर्क केंद्रामार्फत नाव नोंदणी करता येईल.

१) समकक्षता

महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यालय मंडळामार्फत घेण्यात येणाऱ्या प्राथमिक स्तर इयत्ता ५ वी व उच्च प्राथमिक स्तर इयत्ता ८ वी या परीक्षांना शासनाच्या नियमित परीक्षांची समकक्षता राहिल.

२) मुक्त शिक्षण योजनेची वैशिष्ट्ये

१. सर्वांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था. २. सोयीनुसार शिक्षणाची संधी. ३. विषयांची लवचिकता. ४. संचित मूल्यांची व्यवस्था (Transfer of Credits) ५. जादा व्यावसायिक विषयांची उपलब्धता. ६. अतिप्रगत विद्यार्थ्यांना औपचारिक शिक्षणापलीकडे अनेक विषयांचे पर्याय उपलब्ध. ७. दिव्यांगांसाठी विशेष विषय योजना. ८. तज्ज्ञ विषय शिक्षकांचे मार्गदर्शन.

३) मुक्त शिक्षण योजनेचा अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके

१. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्याप्राधिकरण), पुणे व महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे व PSSCIVE भोपाळ यांनी तयार केलेला प्रचलित अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके या योजनेसाठी लागू राहतील. या पाठ्यपुस्तकांवर आधारीत महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यालय मंडळाने तयार केलेल्या स्वयंअध्ययन साहित्य/पुस्तिका लागू राहतील. २. कला विषयांतर्गत (१) सृजनात्मक कला निर्मिती (चित्रकला, हस्तकला, रंगकाम) (२) भारतीय संगीत (गायन, वादन, नृत्य) (३) गृहोपयोगी व शालोपयोगी साहित्यनिर्मिती (दिव्यांगांसाठी) या विषयांसाठी मुक्त विद्यालय मंडळामार्फत पाठ्यपुस्तके व स्वयंअध्ययन साहित्य तयार करण्यात आले आहे.

४) उमेदवार नावनोंदणी कार्यपद्धती

१. प्रवेशाची नोंदणी फक्त Online पद्धतीनेच करणे आवश्यक आहे. २. नावनोंदणीसाठी संपर्क केंद्रे उपलब्ध करून देण्यात आली असून Online अर्ज भरण्यास संपर्क केंद्र मदत/ मार्गदर्शन करतील. (संपर्क केंद्रांच्या नावांची यादी ऑनलाईन <http://msbos.mhssc.ac.in> या संकेत स्थळावर उपलब्ध आहे) ३. प्रत्येक इयत्तेसाठी (इयत्ता ५ वी, ८ वी) स्वतंत्रपणे नावनोंदणी करणे आवश्यक. ४. नावनोंदणी केल्यानंतर येणाऱ्या सहा महिन्यांनंतरच्या जून / डिसेंबर परीक्षेसाठी उमेदवार पात्र होईल. ५. नावनोंदणी केलेल्या पात्र उमेदवारास नावनोंदणी प्रमाणपत्र देण्यात येईल व एकदा प्राप्त झालेले नावनोंदणी प्रमाणपत्र पाच वर्षांसाठी किंवा जास्तीत जास्त सलग नऊ परीक्षांसाठी वैध राहिल. ६. पुननोंदणीची सुविधा उपलब्ध राहिल; मात्र त्याचा कालावधी वरील क्र. ५ नुसार राहिल.

डॉ. अशोक भोसले

सचिव

संपर्क :- श्री राजेंद्र आंधळे,

राज्य समन्वयक,

महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यालय मंडळ, पुणे

दूरध्वनी क्र. ०२०-२५७०५११९/२५७०५१२२

९४०४९९२२१३, ९४२३४५७०६४

महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यालय मंडळ, पुणे

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th June, 2022
Date of Posting - 26th June, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९
बालचित्रवाणीजवळ, आचारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट मागे भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७
ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com
वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>
<http://shikshansankraman.msbshse.ac.in>

stamp

प्रति _____

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२२ (५२)